

Санжаа-Ешын Сэмжэг

Шэнэхээн соёлой
үндарал

Санжаа-Ешын Сэмжэд

***Шэнэхээн
соёлой ундарал***

2-дохи хэблэл, нэмэгдэһэн

Улаан-Үдэ
НоваПринт
2013

УДК 89
ББК 84 (2 Рос=Буря) бу
С 12

2011-2014 онуудта бэлүүлэгдэхэ «Буряад хэлэ бүрин үлөөлгэ ба хүгжөөлгэ» гэхэн Буряад Республикын гүрэнэй программын хэмжээн соо Буряад Республикын Соёлой министрствын «Уран зохёолой юртэмсэ» гэхэн грантаар хэблэгдээ.

Книга издана при финансовой поддержке гранта Министерства культуры Республики Бурятия «Мир литературы» в рамках реализации Государственной программы Республики Бурятия «Сохранение и развитие бурятского языка» на 2011-2014 годы.

Санжаа-Ешын Сэмжэд
С 12 Шэнэхээн соёлой ундарал / – Улан-Удэ: НоваПринт,
2013. – 192 стр., ил.

Зохёолшо Санжаа-Ешын Сэмжэдэй бэшэхэн «Шэнэхээн соёлой ундарал» гэхэн ном дотор Шэнэхээнэй арад зоной ажамидаралай бодото үйлэ хэрэг, түүхэтэ хүнүүдэй габьяае харуулжа, үндэхэн буряад соёлоо, ёһо заншалаа яагаад хадагалжа шадаһан тухайнь һонирхолтойгоор зураглагданхай.

ББК 84 (2 Рос=Буря) бу

© С. Санжаа-Ешын, 2013

УРИД ХЭЛЭГДЭХЭ ҮГЭ

Эрхим хүндэтэ уншагшад!

Зохёолшын «Шэнэхээн соёлой ундарал»¹ гэхэн ном бэшэхэ зорилго болбол: нэгэдэхээр, бодото хэрэг үйлэ, түүхэтэ хүнүүдэй габьяа, жүдхэл, нэрэ солыень номой хуудаһанда мүнхэлхэ; хоёрдохёор, шэнэхээн буряадуудай яагаад үндэһэн соёл, ёһо заншалаа хадагалжа шадаһан тухайнь үнэн соёлойн жэшиээгээр харуулга мүн болоно.

Энэ зохёолдо «Шэнэхээн буряадай ойро үеын тобишо түүхэ» гэхэн номдо ахамад наһатан болохо Сэрэн-Жабай Абида, Самбуугай Хамацэрэн, Бадмын Дэмчиг, Жамсаранай Булад гэгшэдэй түүхэ, соёл тухай бэшэһэн элидхэлнүүд, мүн тишхэдэ «Шэнэхээн сүмын тобишо түүхэ» номһоо материалнууд хиналта болгон абтагдаа. Нютагай аха захатанай яряанһаа зарим тэды мэдээсэлнүүд оруулагдаа.

Ивалгын дасанай цанид хамба Галданай Гэлэг-Балбар ламбагай энэ ном юрэнхыдэнь хинажа, эрхим нангин һанамжануудаа дурадхажэ дэмжэһэн юм.

Энэ ажалда халуун дэмжэлгэ үзүүлһэн Гэлэг-Балбар ламбагайда, Үржсинэй Чимэд, Балбарай Доржсиханда болон бусад аха, абжаанарта, Даша-Дугарай Алимтураада, Цыденова Баирма Цыдыповнада зохёолио халуун талархалаа мэдүүлнэб.

Зохёолшын эрдэм мэдэсэ, шадабариин дундаһаа боложо, алдуу-эндүүтэй зүйлнүүд байгаа ёһотой, уншаһан зон шүүмжэлжэ, нэмэлтэ мэдээсэл дамжуулха бэээ гэжэ найданаб.

Зохёолио Санжа-Ешын Сэмжэд

¹ Ундарал – булагай уһанай таһалдангүй үргэлжэ бурьялан гаралга

ТҮҮХЫН ХУУДАҢАНУУД

ШЭНЭХЭЭН СОЁЛОЙ АНХАНАЙ ГУЛАМТА

Улаантан, сагаантанай шуһата тэмсэлдээнһээ болон зүүнһээ Япон, Америкэ гүрэнүүдэй түримхэйлэлһээ боложо, 1910 гаран онуудаар Буряад орон дайнай хүлдэ дайрагдажа, нютагай зон баригдаха, алагдаха, зөөриез буляалгаха, дээрмэдэгдэхэ зэргээр амидархадаа, һамуун байдалда ороһон юм. Энэ үймөөтэ байдалһаа зайлажа, Хори, Ага, Сэлэнгэ, Баргажан, Онон, Бооржо, Үлирэнгэ нютагуудай хэсэг буряадууд болон хамнигад 1918 оноор Монгол уласай болон Хитадай Хүлэн-Буйрай нютагуудаар зөөжэ шэлжэһэн түүхэтэй.

Тэрэ жэлэй хабар Тобын Түгэлдэрэй угай Базарай Намдаг ноён, Жамсаранай Аюуша, Раднын Абида, Михаил Богданов гэгшэд Хүлэн-Буйрай Мэйрэн зангийн яаманда хэдэн дахин ошожо, хэтэ мүнхэдөө нютагжан һууха зүбшөөл гуйһан байна. Амбан яаманай зүүн танхимай дарга ноён Сэндэ гүн: «Хүлэн-Буйрай зүүн хизаарта хулгай, дээрмэдэлгэ, тахал үбшэн дэлгэрһэнһээ боложо, өөлэд, холоон арад зониинь зайлан үсөөржэ, нютаг бэлшээринь атаршаба. Буряад зон 1689 оной Нэршүүгэй хэлсээгээр ород-манжын хилэ тогтохоһоо урда тээ дуратай сагтаа Хүлэн-Буйр ерэжэ нютагжадаг байһан. Тэдэнэр мал ажаллахадаа угаа бэрхэ, дүй дүршэл ехэтэй зон, тиимэһээ бидэ тэдэнэй дадал арга хэрэглэжэ, мал ажахыгаа үдхэхэ, хүгжөөхэ ашагтай ушарһаа эдэ ерэхэн буряадуудта нютагжахыень зүбшөөжэ, газар үгтэе», – гэжэ оролдон шармайһан юм. Эндэһээ эхи абажа, Шэнэхээнэй зон иигэжэ дуулалдадаг зандаа:

Амбан ноёной хайрлаһан

Араараа модотой Шэнэхээмнай.

Сэндэ гүнэй хайрлаһан

Шэлээрээ модотой Шэнэхээмнай...

Мэйрэн зангийн яаман 1921 оной 8-дахи нарын 28-да албан тамгатай бэшэг ниитэлжэ, зөөжэ гарахан буряадууды ба хамнигадые Шэнэхээн нютагта нютагжуулхаар зүбшөөжэ, засаг захиргаанай талаар Буряад хушуун гэжэ байгуулһан байна. Жоодшо ехэ ламанар ном уншажа, газар нютаг гуйжа, үхэл тахалда дайрагдаһан бууса газарнууды арюудхаһан юм. 1924 оной зун буряадууд Шэнэхээндэ нютагжаха болоһондоо урмашажа, найр наада хэжэ, мори урилдаа, бүхэ барилдаа, хүр харбаа үнгэргэжэ, амбанай ноёдто талархалаа мэдүүлжэ, морин эрдэни мүнгэн эмээлтэйгээр бэлэглэһэн байдаг. Намдаг ноён Шэнэхээн адагһаа хойшонхи нэгэ добын оройдо сэмбэ субаа дэлгээн, дээрэнь мүнгэн юмбуу¹ алда хадагтайгаар табижа, хожом хойшодоо аша үринэрэйнгөө амгалан, үлзыгэй һайн нютагжахын түлөө дэмбэрээ болгоһон юм.

Шэнэхээндэ хүл тогтохо газартай боломсоороо, аха томоотод хойшонхи үеын үхибүүдтээ һанаата боложо, «һэеы туургата, аргал түлишэтэй бидэ, буряад зоной таһардаһан, дүлии балай байжа болохогүйбди» гэжэ шиидэн бодожо, «соёл, номдо хургаха хэрэгтэй, үгы һаамнай, хожом хойтодоо хүнэй хойно ялхиха, бусад арадай ула доро гэшхэгдэхэ болоно; тиимэ тула ерээдүйе хараха нюдэтэй, шагнаха шэхэтэй, сагай хүгжэлтые дахажа шадаха залгамжалагшадтай болохо ёһотойбди» гэжэ оролдобо. «Эрдэмгүй хүн – адаг доодо, эрдэмтэй хүн – эрхим дээдэ», «соёл, гэгээрэл арадые хүгжөөнэ, ёһо хургаал үхибүүдые зүбөөр хүтэлнэ» гэхэ мэтээр шухалшалан хөөрэлдэдэг болобо. Тэрэ үеын эрдэмтэй томоотод гэхэд: Базарай Намдаг, Миндэгэй Мижэд, Жамсаранай Аюуша, Раднын Абида, Халзаанай Сэрэн, Гармын Үржин, Шэрнийнэй Жамбал мэтын зонууд байһан юм.

¹ Юмбуу – хүндэ шэгнүүртэй монсогор мүнгэн

«Эрилые – хурагаар, эрдэмые – хэшээлээр» гэдэгтэл, Шэнэхээндэ нютагжахан эхинэй үедэ хотоной хургуули бии болгожо, Үндигэй Буда, Далайн Согто, алаг моритой Ливаан зэргэ багшанар хубяараа үхибүүдые гэртээ суглуулжа, ном зааж, баһа морёор оршон тойрон ябажа, дүтын айлай үхибүүдтэ тогтоһон нэгэ газарта хэшээл үнгэргэдэг байгаа. Иигэжэ тэдэ багшанарай богонихон хугасаанда монгол хэлэ, бэшэг болон тоо бодолгын үндэһэн мэдэлгые хурагшадтаа заажа шадаһаниинь гайхалтай бэлэй. Мүн баһа шадалтай хүнүүд гэртээ багшые залажа, үхибүүдтээ ном заалгадаг гү, али Хайлаар хотын хургуулида үгэдэг байһан юм.

Шэнэхээн соёлой анханай хүгжэлтэ Шэнэхээн сүмэхөө эхитэй. 1926 оной зун Наянтайн Жалсан лама, Жамсаранай Аюуша галдяа (хушуунай даргын орлогшо), Гармын Үржин гэгшэд шэлэһэн шэнэ нютагаа нангин шүтөөнтэй, соёлой түбтэй болгохын түлөө хүмэ хиид байгуулха гэхэн гуйлта барижа, Мэйрэн зангийн яаманһаа зүбшөөл абаһан юм.

Холхонёон, Жамсаранай Аюуша, Зодбо лама гэгшэд Вангай хушуунда морилон хаатажа байһан Баншан-эрдэни Түбдэн-Чойжиниматай бараалхан уулзаад, хүмэ хиид байгуулха ябадалаа айладхаба. Зодбо ламын бэшэһэн бэшэгые Баншан-эрдэни ехэл бэшэржэ хайшаан, «түбэд соёл гайхалтай үндэр юм, энэ жүдхэлтнай маша хайн» гэхэн айладхал буулгаба.

Миндэгэй Мижэд түрүүтэй хэдэн хүн бүхы зүүн хойтые эзэрхэгшэ жанжан Жан Шуй Лянтай уулзажа, алтаар бүтээһэн Жалсарай шагса бурхание бэлэглэжэ, гуйлтаяа мэдүүлхэдэнь, жанжан зүбшөөн дэмжээд, албан тамгатай бэшэг гардуулба. Иигэжэ Гармын Үржин, Миндэгэй Мижэд, Жамсаранай Аюуша, Абидын Холхонёон, Жалсан шаньеба, Балчиг габжа, Хэшэгтын Шиираб гэгшэдэй гол

оролдолгоор ба арад олоной үргэл, хандибай дэмжэлгээр хүмын барилга эхилхэн байна.

Барилгын ажалыг Эу Фүни обогой Сэдэн-Дамба, Эрдэнийн Жанчиб лама харюусажа, зураг түлэблэлгэ, уран бүтөөл, загал шэмэглэлынь буряадай уран мэргэжэлтэ лама Шойдон зураашан даахан байна. Мүн барилгын ажалда Хайлаар хотын Фү Шян Тин оролдолго гаргахан юм. Шэнэхээн сүмын барилгада нютаг зоной үргэхэн алта мүнгэн, эд зөөри, адуу малхаа гадна, Россида оршодог Сүүгэл дасанай жиндагууд болохо баруун хуасай омогой буряадуудай санхаа үлэхэн 200 хонид бултаараа зорюулагдахан байдаг.

1928 оной зун тогтоһон хэлсээнэй ёһоор Шэнэхээн сүмын барилга бүтэжэ, Баншан-эрдэнийн заабаряар «Дашидондоблин» (Үлзы хутаг бүтээгшэ) гэжэ нэрлэгдэбэ. Энэл жэлэй юһэдэхи һарада һабаб дүйсэн хурал энэ сүмэдэ анха түрүүшынхией хурагдаа. Тус сүмын байгуулагдахан ушар Шэнэхээн нютагта гэгээрэлэй зам нээхэн, анханай соёлой гуламта согшолһон ябадал болоо гээшэ ааб даа.

Эндэ Агын, Сүүгэлэй дасангуудхаа ерэхэн эрдэмтэ ламанар суглархааа гадна, Үбэр-Монголоой Бадагар, Түбэдэй Лавран, Гүмбүм хийдүүдхээ буряад ламанар ерэжэ хууһан байна. Эдэнэй олонхинь гэбшэ, габжа, манрамба гээд эрдэмтэ нэрэ зэргэтэй, зурхайшан, уран зураашан, барилгашан мэргэжэлтэй ламанар сугларһан байгаа юм.

Эндэ онсолон дурдахада, Сүүгэл дасанай лама Һөөнын Шиираб (Шиираб Сунуев) зүүн түбэдэй Гүмбүм Хэйды ойро байһан эм эмшэлгээрээ суутай Сэртэг Мамба дасан – да 10 жэл һуража, ехэ гарай эмшэн болоод бусахадаа, олохон хүшэр хүндэ бартаа дабажа, түбэд эмшэлэлгын

атлас «Байдурья-Онбо» гээшые Сүүгэл дасанай Мамба дасанда залажа, олон эмшэнэрые хургахада, ехэ туһа болоһон гээшэ. Һөөнын Шираб лама Шэнэхээндэ хаатажа байһан. Үбшэн тэниие аргалһан түүхэтэй.

1931 ондо Баншан-эрдэни Түбдэн-Чойжинимын Баргын Ганжуур сүмэдэ морилходонь, Шэнэхээн сүмэхээ Балдан-Самбуу, Дамдинай Дондог, Һөөнтын Шойдог, Зодбо, Максар гэгшэд зорюуталан ошожо, Баншан богдын шабинартай шойро хаялсаба. Энээниие Баншан-эрдэни маша ехээр гайхан бэшэржэ: «Эдэ али дасанай ламанар бэ? Хаана хураһан бэ?» – гэжэ һонирхоһон гэдэг. Али дасанай ламанар бэ гэжэ мэдэмсээрээ, зорюуталан Шэнэхээн сүмэдэ морилһон ха. Шойжоон аграмба (20 жэлдэ Түбэдтэ хураһан), Тагарин гэгээн (японгуудта хорлогдоһон) гэгшэд Баншан богдын хэлэмэршэд болобо. Богдо Шэнэхээн сүмын «Дашидондоблин» гэхэн нэрэ солыеень һэлгэжэ, «Дамбадаржаалин» (Шажан дэлгэрүүлэгшэ) гэхэн шэнэ нэрэ хайрлаба. Тиихэдээ Баншан-эрдэни дасанай жаяг, Ума Парчинаар голлоһон Шойрын хуралай ёһо тогтообо, сугларһан олондо «Аюуша бурханай» садан, «Шамбалын» юрөөл, маани мэгзэмэй лүн зэргэ ном табиба, алтан үзэгтэй «Жадамба» болон гүнэй набса (бага наһанайнгаа хубсаһа) бэлэглэбэ. Баһа Шойрын хуралай ёһоор соло хамгаалха эрхэ олгоһон юм; тиихэдээ монгол литээр 8-дахи нарын 10-да дамжаа барижа, номой соло олгохо үдэр гэжэ тогтообо.

Тэрэ үеэр Гоншогой Найдан дооромбо Шэнэхээн сүмын шэрээтэ лама байһан юм. Долоон-Нуурай ганжарба, Баншан богдын номшо хамба, Буриадай Долдиин гэгээн, Тагарин гэгээн гэгшэд энэ сүмэдэ удаан хаатажа, ном табиһан гээшэ. Шэнэхээн сүмэдэ эгээл олондоо 200 гаран ламанар, хубарагууд байһан. 1939 оной бүридхэлээр һаарамба зэргэтэйшүүл – 2 хүн, дооромбо – 14, аграмба – 7, рабжамба – 10, манрамба – 9 хүн гэжэ тоологдодог.

1930 гаран ондо Хори нютагай Жамса лама IX-дэхи Баншан-эрдэнийн хамба боложо, Жамса хамба гэж алдаршаһан юм. Тэрэ үеэр шойрын номдо мэргэшэһэн Наянтайн Жалсан, Дэнзэн гашин, Шойжоон аграмба, Сэрэн-Дашын Сэрэн, Сэрэмпилэй Содном гэгшэд түрүүшын үедэ байжа, Гоншогой Найдан, Жабай Жалсан, Хэшэгтын Шиираб, Тагарай Жамбал, Аюушын Шойдог, Даваа-Самбуу, Даваагай Шадаб, ойрын үедэ Ламаажаб дооромбо, Жарай Лубсан дооромбо, Ринчин хаарамба, Доржын Дамба-Жамса габжа, Жамбал дооромбо, Эрдэнийн Даша дооромбо гэгшэд байһан юм.

Дүтын 1980-яад онуудай саагуур, наагуур Сэбэгэй Данзан, Нагбуу Ёндон, Ануудари, Ешинима, Болодой Сэрэн, Базарай Дамба, Мүнхын Жалсаб, Шара Бата, Эрдэнийн Жанчиб, Нурба, Парпанаа Митэб, Парпанаа Сэдэб, Нимбу ламанар байһан. Мүнөө хүрэтэр үргэлжэлэн шойрын номдо мэргэжэһэн, залуу үедөө уламжалуулжа байгаа ламанар гэхэдэ: Гэлэг-Балбар, Лодой-Самбуу, Ошор-Нима, Гэлэг-Даша, Гэндэн-Жамса, Жуннай, Дамби-Жалсан, Гэлэг-Нима гэгшэд болоно.

Гушаад онуудта зурхай шудалдаг Гэдэб, Шиираб-Самбуу, Жамбал, Шойдор, Нордоб ламанар хадаа жэл бүрийн саг уларилай бэшэг зохёодог, наранай, харын хиртэхые онобшотой мэдэдэгээрээ суутай байһан юм. Ная болотор Сагаяа зурхайша гэжэ лама байһан. Гадна дархан, оёдолшон, зураашан, модо һиилэгшэ гэхэ мэтын уран мэргэжэлтэй ламанар олон байгаа бэлэй. Элдэб мэргэжэлые залгамжалжа байһан ламанар: Үндэр Буда, Лубсан-Дамба, Балдан-Ошор болоно. Мүн нэрэ суутай жоодшо ламанар бии нэн: Жабуун, Жалсаб, Шойжалсан, Шоглин, Эрдэнийн Ёндон гэгшэд, Балданай Ёндон.

Шэнэхээн сүмэдэ түбэд, монгол номуудай бар гэжэ байһан, олон номууды хэблэн тараадаг хэн. Аймагай дарга Эрхим-Бата буряад ламанарта түбэд-монгол толинууды бэшүүлжэ хэблүүлхэн юм. Эндэ Жамбал-Доржын (Баргажанай) зохёолон «Нэрэ удха дүрсын толи», Галсан-Жимбын (Агын) бэшэһэн «Нэрэ удхы гиигүүлэгшэ (хашалган) толи» гараһан байна. Шэлын Гол аймагай Галсан гэжэ хүн түбэд эмүүдэй нэрэнүүд тухай толи бэшэг зохёогоо, тиихэдээ «дээрэ дурсагдаһан буряад хоёр толи бэшэгүүды үндэнэлэл болгооб» гэжэ тэмдэглэһэн юм.

Шэнэ Барга Зүүн хушуунай Ганжуур сүмын ойрошог Жабхаланта уулын оройдо (Хүбөөтэ Шара хушуунай обоогой зүүн урда оройдо) 1942 ондо Лойлон шүтөөнэй (Дуйнхор бурханай хото мандал) бүтээгдэхэдэнь, Шэнэхээн сүмын хорёод ламанар Найдан дооромбын ударидалгаар голлон байгуулһан байна. Ага нютагай ламанар энэ шүтөөниие (диаметрын 5 метр, үндэрын 3 метр) хубисхалай урда тээ Долоон-Нуурта захижа бүтээлгээд, хилэ гаргаха аргагүй болоходоо, шүтөөнөө һунгаһан энэ газартаа нюурыень нютаг руугаа харуулжа табяад, 1942-1943 онуудта тахижа байһан юм. Энэнь ехэ уран, нарин шанартай гоё бүтээл боложо шадаһан байна. Мухаан Дамдин дархан голлон бүтээһэн юм гэдэг. «Энэ шүтөөнэй нюурын хойто зүг хараһан, энээниие бүтөөн байгуулһан буряад зон хожом хойшодоо урбажа магадгүй» гэгдээд, соёлой хубисхалай урдахи жэлнүүдтэ, 1952 ондо бурхан шүтөөниие һандаргаһаниинь шаналмаар юм.

1948 ондо Шэнэхээн сүмэдэ Раднын Максар лама өөрын зөөрээр Сахюусанай дуган барюулһан габыатай. Мүн тиихэдэ сүмын жасаһаа Мүнхэ мааниин дуган баригдаһан юм.

Үнгэрhэн түүхые эрьюулэн hанахада, Шэнэхээндэ хүмэ, дасантай болоhон сагhaа хойшо ламанар шойрын номдо голлон хурахahaа гадна, түбэд-монгол анагааха эрдэм ухааниие эрхимээр үзэхээ эрмэлзэдэг байгаа гэжэ тэмдэглэмээр. Олон hайн эмшэдые хургаһан да лама Магсар, тэрэнэй дүү Сэрэн шунлайба лама (соло хамгаалгын ёho шалгалтые эрхилэгшэ байһан), Шойжилой Содном, Буладай Сэрэн, Мүнхын Доржо, Сэрэнжабай Балдан гэгшэдэй хануулга, жүдхэлгээр 1948 ондо Шэнэхээн сүмын ламанар hайн дураараа хубитаяа ниилүүлжэ, хоёр түмэн юань мүнгэ суглуулжа, сүмын сан жасаһаа нэмэрилүүлээд, жэнхэни түбэд-монгол эмнэлгын хорёо (поликлиника) байгуулжа, бүхы хушуунуудай зониие хубаарилан эмшэлдэг болоhон юм. Тэрэ үе сагта сүрье (туберкулез), хабдар, яра, эльгэнэй, бөөрын хүндэ үбшэнтэниие эдэгээхэ аргаараа холо, ойродо алдаршаһан эмшэд бии hэн. Эмэй хүл бүрилдүүлгын (рецептын) хомор шухаг зүйл суглуулхаһаа эхилээд, эмдэ ородог үбhэ түүхэ, үндэhэ малтаха, нюдэхэ зэргын ажал өөhэдөө хэдэг байжа, онсо шанар хайтай эм найруулдаг байгаа. Нэрэтэй эмшэдэй тоодо Еши маарамба, Шойжолой Содном, Мүнхын Доржо, Бадмын Дамшаа, Балмын Хаймшиг, Ешын Дэнзэн, Үхез, Гомбожаб, hөөнэ Митэб, Шабар Доржо, Максар, Жамьян-Доржо габжанарые дурдамаар. Мүнхын Доржо Шэнэ Баргын Зүүн, Баруун хушуунуудай сүмэдэ ошожо, олон ламанарта түбэд-монгол анагааха ухааниие заан багшалжа, олон эмшэдые хүмүүжүүлэн хургаһан юм.

Һүүлэй үедэ алдаршаһан эмшэд: Балдан-Самбуу, Радна дооромбо, Раднын Максар, Санжай-Жаб, Санжаанима, Санжибайн Сэрэн, Сонгоол Ёндон, Эрдэниин Даша, Дугаржаб, Даваа-Самбуу, haхалта Шойдог, Номоог Дамба, Шоглим, haхалта Сэрэн, Бүхэтэр Сэрэн, Гунгаа (хараа алдаһан),

Барбуу Содном, Эрдэнийн Ёндон, Сэрэнжабай Балдан гэгшэд байхан. Балдан-Самбуу эмшэн хэдэн удаа судалгаанай хуралда хабаадалсахан, эльгэнэй үбшэнийе аргалха тухай «Үрын осол» гэдэг ном хэблүүлхэн, анааха ухаанай «Дүрбэн үндэһэн» болон ондоо түбэд номһоо монголшолон оршуулжа, зааха материал бэлдэжэ гаргахан байна.

Мүнөө болотороо эмшэлжэ байгаа эмшэ ламанарые дурдабал, Шиираб-Сэнгэ, Балданай Гэлэг-Даша, Галданай Гэлэг-Балбар, Махаранзын Гэлэг-Нима, Сэдэнэй Нама-Сэрэн, Ражжуурай Балчиг, Дашын Арлаа, Гүнзэнэй Лодой, Сэрэн-Бата, Жигмит-Жамса, Бүмбүү Даша-Дондог гэгшэд болоно. Эдээн сооһоо Шиираб-Сэнгэ, Гэлэг-Нима эмшэд Ород уласта хэһэг хугасаа эмшэлжэ байхан, харин Гүнзэнэй Лодой, Галданай Гэлэг-Балбар, Дашын Арлаа ламбагайнар мүнөө болотороо Агада, Улаан-Үдэдэ ажаллахан зандаа.

Эмшэдһээ гадна Шэнэхээн нютагта нэрэтэй баряаша зон нилээдгүй олон байгаа. Тэдэнэр хухархан яһа бариха, булгархан үе оруулха, биса дарагдахан мяха угайнь хэбтэ болгохо, шүрбэһэ, үрсэ, эльгэ, бөөрэ дорьбоһон, хүдэлхэн һаань, эльбэн барижа эдэгээдэг, зарим ушарта гэмтээд удаашарһаниие хониной халимаар (арһаар) орёожо аргалдаг онсо шадабаритай һэн. Мүн малай эльгэ, бөөрэ, хото табижа һэблэхэ, гүзээндэ һуулгаха, хүндөөр түрэлхэн эхэнэрые хүнгэрүүлхэ, удаан болоһониие буулгаха, һаба соогоо үхэлхэн хүүгэдые һалган абаха шадабаритай бэлэй. Нэрэтэй, солотой баряашад: Даваа Даша, Үбгэн Дашын Дамдин, Залуу Дашын Дамдин, Раднын Мүнхэ, Василиин Дэнхэ, Дашын Долгор, Ханда, Даваагай Шагдар, Үдбэл, Дамдинай Пагма, Намнан-Доржын Сэмжэд, Дашын Ошор, Амар-Санаагай Сайхан, Мүнхын Балбар, Ошорой хүбүүн гэгшэд болоно.

Тэрэ үедэ хүмэ хиидтэ хүнүүд үхибүүдээ хубараг болгон, түбэд ном, шажанай мэргэжэлдэ хургаханаа гадна, юрын үхибүүдые абаашажа, түбэд, монгол бэшэгтэ, тоо бодолгын ухаанда хургадаг хэн.

1933 ондо ахамад томоотодой дахуулгаар Шэнэхээнэй арад зон хүсээ хамтаруулан хүдэлэлсэжэ, Бүрдэ гэжэ газарта хоёр нэе ба нэгэ газар гэртэ туг далбаа намируулжа, гурбан класстай, гуша гаран хурагшадтай, Борын Бата багшатай соёлой тоонтын гуламта болохо анханай хургуулияа байгуулханаа хүр жабхалантайгаар олондо мэдээсэжэ, хэшээлээ эхилбэ. Энэнтэй зэргэ Үедхээн нютагта нэе гэртэ хори гаран хурагшадые хоёр класста суглуулжа, Далайн Согто багша түрүүтэй хургуули нээгдэбэ.

1934 оноор Шэнэхээн сүмын ойро ута байшан гэр хирпиисээр баригдажа, Бүрдын, Үедхээнэй хоёр хургуули ниилэжэ, Солонхушуунай албанай байгуулхан гурбадугаар бага хургуули гэжэ нэрлэгдээд, дүрбэн класстай, далаад хурагшадтай эрдэм соёлой гуламта бии болобо. Энэ үедэ Далайн Согто хургуулиин даргаар хүдэлжэ эхилхэн байна. 1942 ондо энэ хургуулинь зургаан класстай үлэмжэ бага хургуули гэжэ өөршэлэгдэн нэрлэгдэбэ. Борын Бата, Далайн Согто гэгшэд Шэнэхээн нютагай эгээ түрүүшын жэнхэни багшанар гэжэ тоологдоно, мүн тэдэнтэй хамта Камимакасай Кабакура, Матакай Юкуёма зэргэ япон багшанар хүдэлдэг байгаа.

Тусхургуулиие ниитэдээ найман хугасаагай (семестрэй) туршада ерэ гаран хурагшад дүүргэжэ, саашадаа Хайлаар, Вангай сүмэ, Үбэр-Монголой баруун хэсэгэй дунда зэргын хургуулинуудта шалгалта барин орожо, хуралсалаа амжалтатайгаар үргэлжэлүүлдэг хэн. Бага дээшээ Харбин, Чан-Чун хотонуудай, Үбэр-Монголой,

Халха Монголой, Японой дээдэ зэргын хургуулинуудыг түгэсхэжэ, дээдэ хэмжээнэй мэргэжэлтэд болонхойнууд нютагаа бусажа ерэдэг байһан гээшэ. Тэдэнэр эрдэм шэнжэлэлгын, соёлой, багшын, элүүрые хамгаалгын, мал ажалай, техникын мэргэжэлэй ажал хэжэ, улас орон, арад зон, нютаг байрадаа угаа ехэ нүлөө үзүүлһэн юм. Зарим зонойнь саашадаа шудалал мэргэжэлээ гүнзэгырүүлэн, эрдэмэй доктор, профессор, инженер нэрэ соло хамгаалжа шадаһаниинь магтаалтай юм.

1933-1945 онуудаар буряад залуушуул япон хэлэндэ хуража, элдэб мэргэжэлтэй болоһон, мүн Манжуур, Харбинаар ород хэлээр һонирходог залуушуул олошорһон байна.

Японой «Киу Шиу» нэрэтэй эмнэлгын дээдэ хургуулида Ааншагай Албажан, Ган Шан хотын «Шен Жү» нэрэтэй дунда зэргын хургуулида Дамдин-Дашын Ганжууржаб, Дамбын Данзан-Жамса, Дамбын Согто, Холхонёон Галсан гэгшэд хураһан юм. Мижэдэй Дашинама, Балдан-Доржын Дугарнима Японой ниислэл Токиодо сэрэгэй хургуули түгэсхэһэн. Токиогой шажанай дээдэ хургуулида Доржын Дамби, Амгаланай Шэмэд-Доржо, Холхоон Дондог, Ринчинэй Юндэн-Доржо, Тогооной Дашинама эрдэм ухаа шудалһан, тиихэдэ Японой бага хургуулиие Сэрытэрэй Балшан, Жамбалай Хандама дүүргэһэн байна. Алдарай Лосол гэжэ дуушан Токио хотодо дуунай мэргэжэлдэ хураад, энэ мэргэжэлээрээ амжалтатай хүдэлһэн юм.

Мүгдэнэй эмнэлгын дээдэ хургуулида Бадараа Түгдэм, Дамдин-Сүрэн, Дашын Аандан хураа һэн. Харбиной мал ажахын дээдэ хургуулида Доржын Гомбожаб, Будын Мүнхэ, Нимын Балжар, харин Харбиной түмэр замай дээдэ хургуулида Сэрэн-Жабай Абида хураа. Чан-Чундахи

үнэн үйлэсэй хургуулиие Дамби, Жэгжэдэй Бадма, Ошоржабай Эрдэни, Аюрзана, энэл хотын «Джен Гөө» ехэ хургуулиие Үржинэй Дашинима амжалтатай дүүргэһэн юм. «Шин Тайн» таряалангай дээдэ хургуулида Сайдан Доржо, Юи-Чэн хотын мал эмнэлгын дээдэ хургуулида Жамбалай Жалсан, Хайлаар, Хаяаша, Хингаан зэргэ газарнуудай хургуулинуудта Бадмын Дэмчиг, Сэрэн-Баатар, Бата-Жаб, Эрдэни хураһан юм.

Вангай сүмын офицернүүдэй хургуулида Дашинима, Балдан-Доржын Дугарнима (һүүлдэ тэндээ багшалһан), Дамдин, Бальжинима, Тогтохо, Самбуугай Нама-Цэрэн, Баатар гэгшэд хураһан байна. Чан-Чундахи сэрэгэй хургуули дүүргэһэн Доомоон Дугаржаб шэнэхээн буряадуудһаа эгээ түрүүшын ниидэдэг онгосын жолоошон боложо суурхаһан аад, һүүлдэ японгуудта хорлогдожо үхэһэн гэлсэдэг.

Намсарайн Жабууринай Жалма Манжуурта 10 жэлэй дунда хургуулида ород хэлэ шудалаад, һүүлээрнь ород-япон хэлэ нэбтэрһэн оршуулагшын медсестра болоод ажал хэжэ ябатараа, Япондо хорлогдоһон гэдэг. Да Лянай басагадай хургуулида Аюушын Сэндэжаб хураа һэн.

Тэрэ сагай дээдэ үе ба залуушуул япон, ород, монгол, хитад, манжа болон түбэд хэлэнэй эрдэмтэй боложо шадаһаниинь найшаалтай. 1943 ондо япон хэлэндэ шадабаританай шалгалтада Сэрэн-Жабай Абида түрүүлжэ, Бадмын Дэмчиг хоёрдохи дэсэй (шатын) шанда хүртэһэн юм.

Баһа мал ажахын талаар дүй дүршэлтэй, жүдхэл габыятай, соёл болбосоролтой малшад болоһон хүнүүд тоогүй олон һэн. «Эрдэм мэдэлгэ хадаа хүнүүдые харуул, гэгээн, үнэн бодото байдалда дахуулан хүргэдэг зула болоно» гэхэн сэсэн үгэ ехэл зүб ёхотой гээшэ ааб даа.

Тэрэ үеын табинһаа доошо наһатай юрын малшад соо үзэг, бэшэг мэдэхэгүй хүн тон үсөөн гү, али үгы шахуу бэлэй.

Хитад уласай дотоодын дайн, хариин гүрэнэй дарлалта мэтын элдэб шалтагаануудһаа боложо, удаа дараалан 1929, 1941, 1942, 1945 онуудаар Шэнэхээнэй хэдэн бүлэг буряад малшад урагшаа нүүн гаража, Хуулын Гол, Шэлын Голоор нютагжаһан юм. 1946-1949 онуудтахи Хитад гүрэнэй дотоодын дайнай дариин утаата хүл үймөөндэ тэрэ бүлэг буряадууд үбшэн тахал, үхэл зоболон, үгырэл хооһорол, тэнэлгэ төөрилгэ, үншэрэл хахасалай далайда хүрэхэн (тунаһан) түүхэтэй. Тиигэбэшье эдэ бүлэг зон үхибүүдтээ ном хургахые нэгэтэшье зогсоогоогүй: хаана нэгэ газарта сугларжа, маани мэгзэмээ, магтаалаа татажа, хэдыхэншье хаань хүүгэдээ суглуулан, ном, бэшэг зааж ябаа. Санжын Даржаа, Ошорой Гэлэг-Дамба, Лубсанай Сэрэн-Доржо, Дамдинай Балсан гэгшэд тэрэ хүшэр сагта сүлөөгүй багшалһан юм.

Тэдэ бүлэг зоной Гансуу можо, Үбэр-Монголоой баруун заха Алашаа аймагай Эзэнэй хушуун оршом хүрэжэ байха үеэр Бүгэдэ Найрамдаха Дундата Арад Улас байгуулагдажа, дайн дажар дууһажа, энхэ тайбан байдал тогтожо эхилээ һэн. Манай шэнэхээн буряадууд тэрэ газар нютагай ондоо арад малшадһаа үлүү бэшэг номтой, соёлтой байжа, Дундата арад уласта эрхэтэй болоһоной хубяар Лан Жу хотын баруун хойтын үндэһэтэнэй дээдэ хургуулида арбаад залуушуул элсэгдэжэ һураа бэлэй. Тэдэнэр ехэ хургуулияа дүүргээд, гүрэнэй алба хаагша боложо, арад түмэндөө тухатай ажалтай зон боложо суурхаһан юм. Тэдэниие дурдабал, Сэдэбэй Жэгжэд, Борын Жэгмэд, Шиирабай Ойдоб, Сэдэнэй Дашизэгбэ, Батасүхын Сэмжэд, Ханда, Сэпэлмаа, Дондогой Галсанжаб, Бадмадоржо болоно. Шабгансын Даваа, Холхонёон Галсан, Санжын Даржаа

гэгшэд Лан Жу хотын дээдэ хургуулида, Ши Нин хотодо Батамүнхын Сэрэн-Баатар багшалхан юм.

Эндэ нэгэ жэшээ дурдамаар байна. Шэнэхээн бурядад Даваадагбын Шулуун-Баатар гэжэ долоо наһатайхан басаган Балсан эжһһээ монгол бэшэгтэ хураад, уншаха, бэшэхэ шадабаритай болоходоо, монгол яһанай Хоргол Агваанайда уригдажа, Зэгбэ гэжэ долоо наһатай басагыень нэгэ һара шахуу номдо хургажа үнгэрһэн байна. Мүн баһа Тогдогор Агваанайда уригдажа, Нансалмаа (8 наһатай), Олиху (10 наһатай) үхибүүдтэнь нэгэ һарын хугасаада ном зааһан юм. Хожомынь Нансалмаа Эзэнэй хушуунай намай ноён болоод байхадаа, түрүүшын багша Шулуун-Баатартаа «ном бэшэг заажа, нюдэ олгоһон анханай ашата багшамни» гэжэ талархалай (баярай) бэлэг эльгээһэн юм гэлсэдэг.

1945 оной 8-дахи һарада дайнай үймөөн шууяанһаа боложо, Шэнэхээнэй хургуули эбдэгдэн һандаржа, хэшээл хэхэ аргагүй бологдобо. 1947 ондо Дундата уласай нам засагай мэргэн ударидалга хүлэжэ, ухааран һэгээрһэн Шэнэхээнэй арад зон һаналаа нэгэдүүлжэ, Сэрэнжабай Абида, Будын Мүнхэ, Үлээнхин Сарпин, Будажабай Батажаб, Халзаан Сэрэн гэгшэд хургуули байгуулха комисси зохёон байгуулжа, эзэн хүнэй харюусалгата зан обороор арад олониие ударидан жолоодожо, хургуули байгуулха ажалаа эршэмтэй эхилһэн байна. Арад зон хүсэ шадалаа ниилүүлэн, алта мүнгээ, адуу малаа, унаа тэргэ бүхэнөө харамгүй гаргажа, шадалаараа оролдон, олон тээһээ барилгашан мэргэжэлтэдые суглуулжа, Имин голой зүүн дэнжин (тала газар) дээрэхи Улаан Харгана гэжэ газарта табан таһалгатай (бүхыдөө 360 кв. метрэй хэмжээтэй) хэшээлэй гэр, байрын ба тогооной гэрнүүдые (140 кв. метр) барюулба. Үшөө тиихэдэ 1947 оной хабар

Үлэнхийн Сарпин, Доржын Гомбожаб гэгшэд Хуушан Баргын Тэнэхээ номойхинтой зүбшэн харилсажа, Тэнэхээнэй адагай нэгэ хууринһаа модон гэр зөөбэрилэн асаржа, байрын гэр болгон бариһан байна. Энэ ажалдань Галдяа Дамба (Раднын Дамба), Галданай Гэлэг-Балбар лама, Хабжаа Мүнхэ, Хаадайн Түмэр, Тэхын Шоймпол эдэбхитэй оролсоһон хүнүүд гээшэ. Иигэжэ Шэнэхээнэй арад зоной хүсэ шадалаа, ажалша хоёр гараа, абьяас мэргэжэлээ ниилүүлэн байгуулһан Шэнэхээн бага хургуули 1948 оной 6-дахи нарын 1-дэ нэргээгдэн хүндэрлэжэ, хэшээл хуралсалаа дахин эхилээ бэлэй. Тэрэ үедэ дүрбэн класстай, дала гаран хурагшадтай байһан юм.

1951 оной хүүлээр гэнтын гай гамшаг газар дороһоо гэдэгтэл, Шэнэхээнэй хургуулийн дүрбэн таһалгатай хэшээлэй гэрын гэнтын аюулаар галда шатаба. Гэбэшье энэндэ арад зон зоригоо мүхөөгүй, гайхажэ гэлыжэ байнгүй, дахин хүл хүлгөөн хүдэлэлсэжэ, адуу малаа, алта мүнгээ үргэжэ, дахинаа хэшээлэй гэр барюулха арга мөрөө бэдэрбэ. Халзаанай Сэрэн, Будын Мүнхэ, Тэхын Холхоон зэргэ хүнүүд Хуушан Барга хушуунай Наажа гэжэ нэрэтэй тосхонһоо табан модон гэрнүүдые худалдан абаба. Сэрэнжабай Абида, Сэнгын Хомбоон, Батын Доржо гэгшэдэй, малша арадһаа 240 сар тэргэ суглуулан, 150 модо холо зайтай тэрэ газарһаа табан модон гэрнүүдые эмхитэй зохидоор задалан асархадань, нютагаймнай буряад дархашуул үнэ хүлхэгүйгөөр Шэнэхээн хургуулийн хорёо соонь уг янзаарнь барижа бодхообо. Энэхэн «талын вагон» гэгдэһэн модон гэр тээһэн сар тэргэнүүдэй эгнээн (жагсаан) хүнүүдые бахаруулан һонирхуулаа һэн. Модон байшангуудые аятай зохидоор барижа табиһан Гомбодоржо мэтын хүнүүдые нютагай зон ехэ магтан хайхашааһан юм.

Тиигэжэ 1952 оной намар хургуули хаадгүй хэшээлээ үргэлжэлүүлхэн байна. Энэ хэрэг Шэнэхээн нютагай арад түмэнэй хурган хүмүүжүүлгын түүхэтэ хуудандаа тэмдэглэгдэн дурдагдажа, олоной дээдын сэгнэлтэдэ хүртэхэ габыяа болоһон юм.

1956 ондо Шэнэхээн бүрин бага хургуули болгогдоһон ушарһаа нам засагай туһаламжаар улас гүрэнһөө мүнгэн һомологдожо, хирпиисэ углуутай, шабар ханатай, гурбан таһалгатай (140 кв. метр талмайтай) хэшээлэй гэр үргэдхэн баригдаба. Нютагай зон орьёлмо халуун сэдхэлһээ хурган хүмүүжэлгы дэмжэн, хургуулидаа баһал бэлэг мүнгэ оруулжа, хуралсалай агуу ехэ түүхын уламжалал болоһон соёл болбосоролдо мартагдашагүй хуби нэмэриез, габыяа жүдхэлөө үзүүлхэн зандаа байгаа бэлэй. 1956 ондо Бүрдэ, Хаан-Уула, Мүнгэн-Шулуун нютагуудһаа бага хургуулида зургаан толгой үнээд үгтөөд, хамтын байрын үхибүүдые хүтэй сайгаар хангаха асуудал шиидхэгдэбэ. 1964 ондо Шэнэхээн Баруун һомоной Шэбээ, Холбоо, Тэмээн-Хүзүүн, Баян-Хушуун бригадануудһаа Баруун һомоной бага хургуулида дүрбэн тугалтай үнээд, мүн Хайлаарай нэгэдэхи дунда хургуулида һайн үүлтэрэй найман тугалтай үнээд үгтэжэ, арад зоной үмэнэһөө халуун туһаламжа хүргэгдэбэ.

Тэрэ үедэ Шэнэхээн хургуулийн багшанар «улас арадай ерээдүйн түлөө үхибүүд багашуулай нюдыень нээжэ соёлжуулха» гэхэн зорилго урдаа барижа, бүхы сэдхэлээрээ алибаа хүшэр хүндые дабан гаража, шаргуу ажаллажа байдаг һэн. Хургуулийн бүхы ажал уласай дүрим хургаалаар хэгдэхэ болоходонь, багшын ажалай шанар, зааха арга маягынь таһаралтагүйгөөр дээшэлжэ эхилээ. Хэшээл заалган нэгэдэлэй хүтэлбэридэ орожо, багшанар ажалайнгаа дүрим, түсэб, дүгнэлтэ бүрин бүтээр хэхэ, бэе бэеынгээ хэшээлдэ ябажа

туһалалсаха, шүүмжэлэл, шудалалга үргэнөөр хэрэглэхэ зэргээр эдэбхитэй найнаар ажалаа ябуулһан юм.

Нургуулиин нээгдэхэ анханай үедэ багшанарай ном, бэшэг зааха материал гэжэ үгы байһан юм. Будын Мүнхэ багшын «Абьягаар зааха монгол сагаан толгой» шудалан найруулжа, һониной хорёондо ошожо хэблүүлһэнһээн хойшо бүхы Үбэр-Монгол, Хүлэн – Буйрай бага нургуулинуудта зааха бэшэг (программа) болон хэрэглэгдэһэн юм. Димидэй Эрдэни багша ород-япон бага нургуулиин тоо бодолгын зааха материалые оршуулан найруулжа, дэбтэр болгон гаргаһан юм. Бусад түрэлэй хэшээлнүүдые найруулан зааха арга маягуудые багшанар эндэ-тэндэһээ оложо ядадаггүй һэн. Тэрэ үедэ багшанарай салин хүлһэнэй багашье һаань, тэдэ ходоодоо тон урма зоригтойгоор зааха үүргээ амжалтатай найнаар ябуулдаг байгаа.

Улас байгуулагдахын эхинэй үедэ арадай ажамидарал хүшэр хүндэ, улас гүрэнэй туһаламжын хомор һэн тула багшанар ажалша бэрхээр нургуулия эрхимлэн хүтэлбэрилжэ, ядуу тулюур байдалтай һурагшадые дэмжэжэ, һуралсалай хэрэгсэлые зүбөөр хангажа шададаг һэн. Зон олонтой хамтаран Хүхэ-Уһан гэдэг газарта тарья тариха, морин тэргээр багахан худалдаа наймаа эрхилхэ зэргээр олзо ашаг оложо амидардаг байһан юм. Энээнһээ гадна морин тэргээр айлаар ябажа, бадар барижа, байрын үхибүүдые эдэе хоолоор хүсэд хангадаг байгаа. Арад олон өөрын һайн дураар мяха, талха, будааһаа (рис) эхилээд, түлээ түлишэ хүрэтэр нургуулидань хүргэжэ үгэдэг байһан юм. Зарим багшанар үдэрын уг янзаараа хэшээлээ заагаад, һүниндөө харуулшанаар зогсохо ушартай болодог һэн. Жэгмэдэй Бадма багшын ажалһаа сүлөө сагтаа һурагшадай шэрээ, сандали (стол, стул) дархалха, үүдэ, сонхо тэгшэлэн заһаха гэхэ мэтын модошо дарханай ажал

жэншэдгүй дүүргээд лэ ябадагыень дурдамаар. Багшанар томохон болохон хурагшадаа дахуулан ой ошожо, модо отолжо, хургуулиингаа хорёо хашаа бариха, түлээ асарха, тэрэнээ хахалха, гэрэйн гал түлихэ, хурагшадтаа эдээ хоолын бэлдэхэ, хубсаһа хунарыень угааха, халаха, үһэ зүһыень угаажа сэбэрлэхэ гэхэ мэтээр ехэхэн лэ ажал даажа ябаал даа. Хэһэн ажалдаа үнэн зүрхэнһөө ханамжатайгаар хандадаг байһандаа тэдэ багшанар хурагшадтай этигэл найдал, түшэг тулгууринь боложо шадаһан юм.

Амаралтын сүлөө сагта, гарагай үдэртэ (воскресенидэ) гү, али ямар нэгэн баяр дурасхалай һайндэртэ багшанар хурагшадаа дахуулан концерт табиха, амаршалга бэлдэхэ, наада зугаа хүхюутэйгээр зохёон үнгэргэхэһээ гадна, юрын малшадта ном зааха, тоо бүридхэл эмхидхэхэ, элдэб темээр ярья хөөрэлдөө үнгэргэхэ, сагай байдал, һонин ушар тухай зүбшэн хэлсэхэ зэргээр сагаа юрэ хоохон үнгэргэнгүй, борбиёо бохид гүүлэнгүй ажалладаг, амаржа хэбтэхэшые сагаа мартадаг һэн.

Соёлой хубисхалай урда тээ байһан дарга багшанарые дурдабал, Далайн Согто, Сэсэрэн Доржо, Санжаа Сумьяа, Амгаланай Найдан, Будын Мүнхэ, Жэгмэдэй Бадма, Согтын Жамса, Бадмын Дэмчиг, Сэрэн-Дашын Дугармаа, Сүлтим, Нордоб, мүн хүмүүжүүлгэ эрхилэгшэ Даваагай Шагдар, Санжажабай Батамүнхэ гэгшэдые мартамаар бэшэ.

Иигэжэ олон жэлэй хатуу хүндэ ажалай үрэ дүнгээр харахада, 1949-1955 онуудта 67 хурагшад дүрбэдэхи класс дүүргэжэ, дээшээ дабшан хуралсалаа үргэлжэлүүлээ. 1958-1960 онуудта ниитэдээ 52 хурагшад бүрин бага хургуули дүүргэжэ, олонхинь Хайлаарай дунда хургуулинуудта ороһон байна. Шадалтай гэртэхинтэй гү, али зам харилсаанда ойро дүтэшэг һуудаг зарим бурыад үхибүүд Хайлаар, Нантуун ошожо хурадаг һэн. Мүн

тиихэдэ Хайлаар, Харбин хото ошожо, ород хэлэ шудалха дуратайшуулшые байдаг бэлэй. Зарим нэгэн гэртэхинэй үхибүүгээ хургахын түлөө хотодо гэр хүлхэлжэ гү, али худалдажа абахадань, хураха дуратайшуул олоороо хамжан байрлажа, хуралсалаа үргэлжэлүүлдэг нэн.

1960-аад онуудаар Шэнэхээндэ 4 хууринуудай болон 8 хуурин бригадануудай гол бага хургуулинууд, дүн хамтадаа 12 хургуулинууд байгаа гэжэ тоологдоно. Иигэжэ арад олоной халуун туһаламжа дэмжэлгээр шэнэхээн буряадай нэрэ нэрлүүлхэн нэрэ суутай хүнүүд хойно хойноһоо олошоржо эхилээ бэлэй. Тэдэнэй нэрэ хүндэнь арад зонойнгоо зүрхэ сэдхэлдэ бүхөөр хадуугдажа, түүхынь хуудананда баларшагүй мүр үлээхэн зандаа.

Гол түлэб дурдабал, Ааншагай Албажан ухаан бэлигээ шабхажа, эрдэм номой харгы зам мүрдэһөөр, Япондо хуража дүүргээд, Үбэр-Монголоой эмнэлгын ехэ хургуулида багшалжа, доктор нэрэ соло хамгаалжа, олон шабинарые хүмүүжүүлхэн, олон ондоо хэлэнүүдые нэбтэрхэй мэдэдэг эрдэмтэн болотороо ургажа, Шэнэхээн нютагайнгаа омогорхол болоно. Саашань дурдабал: Согтын Сагаалама, Согтын Бадарха, Намжилай Намсарай, Мүнхын Балдан, Самбын Бизьяа, Сэрэнэй Дэмбэрэл гэгшэд Бүгэдэ Найрамдаха Монгол Арад Уласай ехэ хургуулида хуража, олонхинь эрдэмтэн профессорой нэрэдэ хүртэһэн байна. Бадмын Даваа-Дагба, Аюушын Жэгмэд-Доржо, Гомбожабай Доржинима, Нимын Батамүнхэ, Сэдэнэй Дашасэрэн, Балбарай Доржиханда, Эрдэнийн Дамдин-Сүрэн, Дашын Аандан, Доомоон Дугаржаб, Сэрэнжабай Абида, Самбуугай Намацэрэн, Доржын Гомбожаб гэгшэд Харбин, Мүгдэн, Хүхэ-Хото, Бугата, Лан Жу хотонуудай дээдэ хургуулинуудта хуража, эрдэм бэлигээ дээтэлүүлхэн юм.

Малша түмэн соёлтой, эрдэмтэй болохонхоо хойшо мал ажахые шэнжэлхэ мэргэжэл зүб хэрэглэжэ шадаха болоод, бүхы гүрэнэй түрүү байра хуурида хайшаагадаг болобо. 1964 оной үеэр Махаранзын Дондог даргатай Шэбээ бригада уласай хүдөө ажахын техникэ хэрэглэжэ, түрүү хуурида гарахан юм. Жамсаранай Булад механизатор мэргэжэлтэнэй түүрүүшүүлэй нэрэдэ оролсохон байна.

Энээнһээ гадна шэнэхээн үүлтэрэй адуу, үхэр мал үдхэхэ арга баримталан хэрэглэгдэжэ эхилбэ. Малай үүлтэр хайжаруулжа, мяха, нооһо ехээр үгэхэ хонитой, хү, мяха дээшэлүүлхэ үхэртэй, шэнэхээн үүлтэрэй адуутай боложо, улас дотороо суурхаа бэлэйбди.

1950-аад онуудта Шэнэхээнэй зон хэдэн залуушуулые наймаанай хургуулида эльгээжэ хургаад, болбосоруулаад, бүхы зонһоо зөөри, мал, мүнгэ (дээдэ заахань нэгэ айл Сундын Гэнэн-Тогтохо 1000 хони үгэбэ, 200 хони үгэхэһөө гадна, адагынь нэгэ хони бэлэглэжэ, олон үхэр, адуу үгэһэншье зон байха) суглуулжа, өөһэдөө һомондоо хоршоо наймаа нээжэ, аяар Хайлаар ошожо юумэ абахаяа болижо амараа бэлэй. Эхиндээ багаар эхилһэн наймаан һүүлдэ үргэдхэгдэжэ, олон халбаритай болоо һэн. Энэ ажалда удаан хүдэлһэн хүнүүд: Сэсэрэн Доржо, Дашын Сэдэб, Пүүгын Мижитдоржо, Жаншабай Бадма, Нуралһаа, Батын Дулма, Сэнгын Дондог г.м.

Шэнэхээнэй зон баһа хубиингаа зөөри ниилүүлжэ (хүн бүхэнһөө 20 юань мүнгэ), «Этигэмжын банк» байгуулһан юм. Хүн мүнгэндэ тон хэрэгтэй болоходоо, банкһаа мүнгэ урьһалаад, тогтоһон хугасаа соогоо багахан процентээр мүнгээе бусаадаг байгаа. Энэ ажал эрхилэгшэд: Ондориин Галсан, Жамбалай Дондог, Аанжилай Дарма, Буладай Содном-Балжир, Балданай Будашири, Доржын Ламаасаан, Бальжинимын Дугарнима гэгшэдые нэрлэжэ болоно.

СОЁЛОЙ ХУБИСХАЛАЙ ҮЕЫН НҮЙДХЭЛ, ХОХИДОЛ

1966 онноо эхилхэн соёлой хубисхал эртэнэй соёлой баялиг, удха зохёол, урлиг бүтээл, ёно шанарые эбдэн нүйдхэжэ, арад зониие эрдэмтэн мэргэжэлтэдые хамааруулхан юм.

Шэнэхээн нютагай анханай соёлой гуламта болоһон, олон арад түмэнэй хүсэл ханалаар, эд зөөрээр бүтэһэн, 36 жэлэй түүхэтэй Шэнэхээн сүмэ хийдэй барилга, бурхан шүтөөнэй хомор шухаг ном һудар, үнэ сэнтэй, олдошогүй эм дом, эд бараан сүмын хорёо соо обоологдон шатаагдаба. Соёлой хубисхалай эдэбхитэд хунвэйбинуудые тухираад, уран дархашуулай бүтээһэн алтан, мүнгэн шудхамал бурхад, субарганууд, тахил, заһалай шэмэглэл, хоргой торгоор бүтээһэн лабари, бадан жалсан, сан хэнгэрэг, бүрээ, бэшхүүр, олбог, шэрдэг бүхэниие эбдэн хаяжа, заримыень хуряажа абаад ябаһан байна. Эдэ бүхэниие эгээ бага үнэ сэнгээр бодоходо, 400 мянган юань мүнгэнэй хохирол хаад ушаруулхан юм. Тэрэ үедэ тэдэ дайсад «эдэ хуушан соёлой үлэгдэлнүүдые оро мүргүй үгы болгохо хэрэгтэй» гэжэ хашхаралдажа ябажа, хандарал үүдхэдэг һэн.

Тиихэдэ Шэнэхээн сүмэдэ бараг 100-аад шахуу ламанар, хубарагууд байһан. Тэдэнэй дундаһаа эгээ үндэр наһатай, томо эрхэ тушаалтай, шажанай хургаалай үндэр солотой, ехэ шадабаритай, эрдэмтэй ламанарые дайсад «хэрзэгы шажантанай дээдэшүүл», «шүдхэр, шолмос» гэхэ мэтээр хараан дарлажа, барижа хаагаад, сохижо зобоһон юм. Тиигэжэ нилээд олон ламанар гашуудалтайгаар наһа бараһан, бусадын үбшэн эрэмдэг боложо, ехээр үсөөрһэн юм. Түбэд-монгол эмнэлгын ажалые удаан жэл харюусан ажаллажа, заажа ударидажа байһан Сэрэн-Дашын Сэрэн, Буладай Сэрэн, Ануудари гэгбгы, Ешинима унзад, Ламажаб

дооромбо, Нагбун Ёндон зэргэ ламанар дайсадтай шүдөө зуун тэмсэбэшье, һүүлдэ сохюулжа наһа бараһан юм. Залуушаг ламанарые сүмэ хийдһээнъ үлдэн гаргажа, үйлэдбэрийн бригадануудай хара ажалай хүдэлмэришэд болгоһон гээшэ.

Энээнһээ гадуур хүдөөгэй юрын малшадай эртэ урдын хадагаламжа болохо үмэдхэл, зүүдхэл, бурхан тахил, ном худар бүхэн хуряагдан, эбдэгдэхэнь эбдэгдэжэ, галда шатаханъ шатаагдажа дууһаба. Буряад зоной олонхинь «соведэй тагнуулшад», «хара бүлэгтэн», «үндэхэтэниие хагасуулагшад», «япон тагнуулшад», «урбагшад», «ноёд, баяд» гэхэ мэтын «малгай үмдэхүүлжэ», эрдэм номтой, мэргэжэл шадабаритай хүнүүдынъ буруутан, зэмэтэн гэгдэжэ, муухай хараалда хүртэжэ, сохюулжа ябаха баатай һэн. Мүн энэ ехэ үймөөн соо ёһо гурим, дүрим заншал, хургаал заабаринууд эбдэгдэбэ, наада захын харилсан мэндэшэлэлсэхэ ёһо буруушаагдажа, орондонъ «Мао-Зэ-Дүн мандатугай!» гэгдэхэ болобо. Хургуулийн хэшээлнүүдтэ «Мао-Зэ-Дүнэй хургаал үгын түүбэри» гэхэн номой хэһэг бадагуудые сээжэлдүүлхэхээ бэшэ ондоо хургаха зүйл үгы болоо һэн. Иимэрхүү байдал арбаад жэл үргэлжэлжэ, хүнэй һанал бодолдо гүнзэгыхэн хорото нүлөө асаржа, хүн хүнэй хоорондох итигэл найдал һуларжа, соёлжуулга, хүмүүжүүлгэ задаржа, мал ажахы һүйдэн доройтожо, хэһэг тооной үхибүүд, залуушуул ном, бэшэг, ёһо гуримаа алдажа, дэмы балай хосорол байдалда ороо юм. Хургуулийн хэб ёһоной зааха эмхи журам эбдэгдэжэ, хургуулийн данса (документаци) үгы хэгдэжэ, ахамад томоотой дарга багшанар (Дугармаа, Дэмчиг, Чимэд-Доржо, Хас-Жаргал) хатуу тэмсэлдэ сохигдоод, һүүлдэ эрэмдэг үбшэнтэн болоод үлэхэн байгаа бэлэй.

СОЁЛОЙ ХУБИСХАЛАЙ ҺҮҮЛЭЭРХИ ҺЭРГЭЛТЭ, ХҮГЖЭЛТЭ

Дундада Хитад Арад Уласай намай түб хорёоной ХИ-дэхи хугасаанай гурбадахи бүгэдэ хуралдаанһаа нааша гүрэн түрын бодолго уг ёһоороо һэргээгдэжэ, соёлой хубисхал буруу гэжэ гэршэлэгдэжэ, шажан шүтэлгэ эрхэ сүлөөгөө олобо. Соёлой хубисхалай үедэ худал хуурмагаар буруушаагдаһан, дарлуулагдаһан, үхэхэн хүнүүдэй нэрэ сагааруулагдажа, һэргээгдэжэ, һайн хүн байһан гэжэ гэршэлэн тодоруулагдаа һэн. Жэшэнь, түбэд-монгол эмнэлгын харюусагша Сэрэн-Дашын Сэрэнэй хуурмаг хэрэгыг сагаадхажа, нэрыень һэргээжэ, эвээнхэ үндэхэтэнэй хушуунай нэгэдэмэл фронтын хэлтэсхээ (байгуулганаа) гашуудалай хурал хэжэ, үнгэрһэн габьяаень үндэрөөр сэгнэн үнэлбэ.

Дээдэ шатын нам засагһаа түүхын дурасхаалта зүйл ба үндэхэтэнэй соёлой үб (хүрэнгэ) болохо Шэнэхээн сүмье дахин шэнэдхэжэ бариха зүбшөөл олгогдожо, мүн Бүхы уласай арадай түлөөлэгшэдэй байнгуу хорёоной дэд хорёон дарга, Буддын шажанай нийгэмлэлэй нэрэ хүндэтэ түрүүлэгшэ Баншан-эрдэни Чойжижалсанай «уг һууридань бариха хэрэгтэй» гэхэн халуун һануулгаар, анханай сүмын 30 гаран ламанар, шабинар болон нютагай хүзэгтэнэй дэмжэлгээр 1984 ондо Шэнэхээн сүмэ уг һууридаа шэнээр баригдаа. Эндэ Тогоожын Нимбу ламбагайн жүдхэлгэ ехэ һэн. Барилгын ажалда Абидын Дамбын Дандар ба Батын Доржын Дашасэрэн голложо хүдэлһэн юм. Угай ламанар болон олон зон шармайн оролсожо, сүмэ дотороо Баншан-эрдэниин хүрэг (памятник) болон шүтөөн сахюусанай зурамал хүрэгыг тохиромжотойгоор байршуулан табиба. Баншан-эрдэни Чойжижалсанай дэмжэлгээр Түбэд оронһоо «Ганжуур»,

«Данжуур» номууд залагдаба, сүмын досоохи лабари, бадан жалсан, гоёл шэмэглэлые дахин шэнээр хоргой торгоор урлан бүтээбэ. Онсолбол, Сэбэгэй Данзан лама өөрынгөө эд зөөрээр зандан модоор бүтээхэн метр үндэртэй арбан нэгэн нюурта Арьяа Баала бурхание, Жүгдэр Нанжилмаагай субаргые, торгоор оёһон юһэн тэлэг бурхадые, зандан модоор һиилэхэн Жуу бурханаа сүмэдөө бэлэглэн табиба. Махаранзын Гэлэг-Нима лама өөрын зөөрээр Сахюусанай сүмэ барюулаа, мүнөөшье тэндэнь сахюусан хурагдажа байһаар юм.

Соёлой хубисхалай һүүлдэ Балдан-Самбуу, Галданай Гэлэг-Балбар зэргэ эмшэ ламанар гурбан удаанай эмшын болбосоролой хургуули нээжэ, зуу гаран эмшэдые хурган гаргаһан байна. Мүнөө тэдэнь нэрэ суутай бэрхэ эмшэд, профессорнууд болонхой, Хүхэ-Хото, Хайлаар хотонууд болон элдэб хушуунуудай эмнэлгын газарнуудта ажалладаг. Тэдэниие дурдабал, Баатар, Үргэн, Жамбал, Тогтоху болон бусад нэрэ суутай ахамад эмшэд юм. Энэ нүлөөлэлгэдэ орожо, монгол эмнэлгын хургуулида анагааха ухаанда һураад, хото, хүдөөдэ ажаллаһан һүүлэй үеын залуушуулые тоолоо хаа – олон. Жэшээлхэдэ, Ород – гүрэндэ Данистаа эмшэн, Балжинима эмшэн, Амар, Жамбал, Дашанима, Субад гэгшэд эмшэлнэ.

1974 ондо Эвээнхэ хушуунай түбэд-монгол эмнэлгын хорёон нээгдээ. Эмшэд ажалша бэрхээр эмнэлгээ эрхилжэ, эмэй үбһэ түүхэ, үндэһэ малтаха, эмээ найруулха зэргые өөһэдөө ябажа хэдэг нэн. Иигэжэ хамтаараа оролдоһонһоо Шэнэхээндэ түбэд-монгол эмнэлгэ соёлой үб хүрэнгэ, эдые хадагалһан эмнэлгэ боложо шадаа. Зарим наһатай ахамад эмшэд уласай шажанай нийгэмлигэй гэшүүнэй нэрэ, тушаал харюусабад. Монгол эмнэлгын найруулһан

«Табан аршаан» загалга бүхы улас орондоо алдар суутай болоһон байна. Үшөө гүү хааж, сэгээгээр үбшэнтэниие аргалха аргаараа суутай болоо нэн. Соёлой хубисхалай хүүлээр Сэвээнэй Жэмбэ лама эмнэлгын дарга боложо хууһан юм.

1960 онһоо 1979 он хүрэтэр Зүүн, Мүнгэн-Шулуун, Баруун һомонуудай болон Туршалгын Үртөөгэй бага хургуулинуудта ганса хитад хэлэн дээрэ хэшээллэхэ анги ба дунда зэргын хургуулинуудта хоёр анги эрхилһэн байна. «Малшадай үүдэндэ (ойро дүтэ) хургуулитай байлгаха» гэхэн уряал доро бригаданууд бултадаа 10 халбари хургуулитай болоһон юм. 1979 ондо хурган хүмүүжэлгын ажалай хургаха шанарые дээшэлүүлхын түлөө бригадануудай хургуулинуудые жэл бүхэндэ хороожо, һомоной түбтэ нэгэдүүлбэ. Һомоной хургуулинуудай дунда хургуулийн класс үгы болгогдожо, Шэнэхээнэй Баруун, Мүнгэн-Шулуун, Зүүн һомонуудай болон Туршалгын Үртөөгэй бүрин бага хургуули гэхэн дүрбэн хургуулитай болобо. Үшөө тиихэдэ бага үхибүүдэй сэсэрлиг нээгдэбэ, хургуулида орохоһоо урдахи бэлэдхэлэй анги байгуулагдаба. Нэгэдэхинээ эхилэн табадахи класс дүүргэбэл, бага хургуулияа түгэсхөөд, дунда зэргын хургуулида дэбшэн орохо болобо.

1979 оной 11-дэхи нарын 2-то Шэнэхээн Баруун һомондо анха зэргын дунда хургуули хүдэлжэ эхилээ. Эндэ хурагшад 6,7,8-дахы классуудта хуража гараад, саашадаа дээдэ зэргын дунда хургуулида орохо гү, али тусхай мэргэжэлэй дунда хургуулида хураха аргатай болоо. Энэ хургуули байгуулхада, уласхаа 60 мянган юань буулгагдажа, дүрбэн таһалгатай гэр баригдаһан юм. хургуулийн барилгые Доржын Дашасэрэн, Гомбын Нэхытэ голлон гүйсэдхээ. Энэ хургуулиие олон жэлэй

ахамад дарга багшанар Бадмын Дэмчиг ба Санжааешын Сэмжэд ударидан ажаллаа. Мүнхын Даша-Гомпол, Сэдэнэй Балдан-Доржо, Дашын Сэбэлжэд зэргэ соёлой хубисхалай урда тээ ехэ хургуули түгэсхэһэн эрдэмтэй багшанар уригдажа, «тулгын гурбан шулуун» мэтэ тулгуурилан багшалһан юм. Ниитэдээ 11 багшанартай, 3 классуудта 97 хурагшадтай дунда хургуули болон бүридөө бэлэй.

Гурбан хоной хургуулиин түблэрэл, дунда хургуулиин байгуулалта, хүн зоной нэмэгдэлһээ боложо, хургуулиин гэр барилгыг нэмэжэ бариха гэхэн эрилтэ доро улас гүрэнһээ мүнгэн үгтэһэншье хаа, бултыень хангажа шадаагүй бэлэй. Тиихэдэнь Шэнэхээнэй арад зон хайн дураараа туһаламжа үзүүлһэн юм. Шэнэхээн Зүүн хоной 6 үнээ, Мүнгэн-Шулуун хоной мүн лэ 6 үнээ үгэбэ. Үшөө хажуугаарнь хонойнгоо бага хургуули дэмжэжэ, 700 гаран бодо адуу, үхэр, 50 кубометр модо, 30 кубометр шулуу үнэ хүлһэгүйгөөр асаржа үгэһэнийн хайшаалтай. Энэ үргэлыень мүнгөөр бодожо үзэбэл, хэдэн зуун мянган юанийн сэндэ хүрэнэ гэжэ тоологдоно. Үшөө дээрэһэнь хоёр зуун мянган юань бэлэн мүнгэ үгэһэн юм. Энэ мүнгөөрнь 1983 ондо хэшээлэй гэр (350 кв. метр), байрын гэр (500 кв. метр), эдээнэй гэр, клуб баригдахаа гадна, арбилан үлөөшөөрнь 167 кв. метртэй гэр, туалет баригдажа дүүргэбэ. Мүн стол, стул, номой табюур, бэшэгэй шкаф, табюур зэргэнүүд класс бүхэндэ дархалагдан табигдаба. Шэнэхээнэй малшад хайн ханаагаа гарган 48 мянган юань суглуулжа, дунда хургуулидаа туршалтын (лабораторно), номой сангай кабинетүүдые барюулба, химиин, физикын кабинетүүдэй хэрэгсэлнүүдые бүрин хангажа үгэбэ.

Шэнэхээн нютагай хургуулинууд улсайд хурган хүмүүжүүлгын шэглэлтыг шулалшалан ударидажа, хурагшадые хүмүүжүүлхэ эрхим нангин үүргэ

харюусалгыг дааж, ажалша уранаар хургуулиа эрхилжэ, хатуу бэрхээр хүдэлжэ байна гээшэ. Гүн гүнзэгы удхыень хэлэхэдэ, тус хургуулинууд гүрэн түрын, нам засагай бодолгын харуул сэбэр гэрэл доро орон нютагай онсолигто зохисуулма нийгэм бүтээн байгуулалтын хэрэгсээдэ ниисэхэн үсөөн тоото үндэһэтэнэй соёл мэдэлгэтэй үхибүүдые хүмүүжүүлхэ үндэһэн зорилго урдаа табижа, арад олоной дэмжэлгыг хамтаруулан монголоор хэшээллэхыг баримталжа, удаан сагта бэрхээр шармайн ажаллажа, Шэнэхээн нютагай соёлой үлгы болоно ха юм даа.

Шэнэхээн Баруун номоной бага, дунда хургуулинуудта, Мүнгэн-Шулуунай хургуулида тус тустань хадаланай, багахан хэсэг таряалангай газарнуудыг, трактор, машина номонһоо хубаажэ үгэхэдэнь, хургуулийн амидаралда, хурагшадай эдэе хоол хангалгада ехэхэн нэмэри боложо үгөө бэлэй. Үхибүүдые хургалга, хүмүүжүүлгэдэ туһа боложо шадаһан гэжэ хэлэлтэй байна.

Баруун номоной бага хургуули гамнаһан мөнгөөрөө гоё хайхан бүд абажа, эхэнэр багшанарай хүсөөр тамирай хубсаһа, арбан хоёр буряад янзын хатарай хубсаһа, зургаан монгол янзын хубсаһа, солонгос, түбэд янзын хатар нааданай, дүн хамта уран хайханай 40 гаран хубсаһануудыг урлан оёжо бүтээһэнийнхэ найшаалтай. Тиигэжэ концерт нааданай асуудал юрэнхыдээ шийдхэгдэһэн юм. Шэнэхээнэй дунда хургуули 1988 ондо «Манай баясал» гэжэ дуу, хатарай ансамбльдаа 64 хүбүүд, басагадай буряад янзын хатарай дэгэл, малгай уран багшанарай оёдолшо гараар бүтээһэн юм. Дурдабал, Дэжэдмаа хатаршан Чимэд-Сэрэн, Сэрэн-Дулма багшанартай ханал бодолоо нэгэдхэн, үдэр хүнигүй ханшыгаа шуун хүдэлжэ, уран нарин урлигай хубсаһануудыг бүтээһэн хэрэгыень

мүнөөшье болотороо олон зоной досоо мартагдаагүй ёхотой. Энээнэй гадуур Шэнэхээн засаг, мүн хурагшадай гэртэхин, түрэлхид, булта зон дэмжэһэн юм даа.

Мүнөөнэй Шэнэхээн дунда хургуули Баруун хомоной түбтэ улаан хэрпиисээр баригдаһан, сагаан түмэр оройтой, бата бэхи түмэр хорёогоор хүрээлэгдэһэн хэдэн зэргэлээ гэрнүүдтэ оршоно. Энэ хургуули хэшээлэй харуул гэрнүүдтэй, багшын кабинетүүд ба бусад олон хэрэгтэй байшангуудтай, урда таладаа уужам тамирай талмайтай. Хургуулиин хэрэгсэл багажа бүрин бүтэн: туршалгын, урлигай (искусствын) ба тамирай хэрэгсэлнүүдээр бүрин хангаатай. Номой сангай уншалгын таһагта хурагшад ном, хонин, сэтгүүлнүүдые уншаха аргатай. Мүн байрын, эдээнэй гэрнүүд, кабинетүүд тус тустаа сүлөөгүй хүдэлнэ.

Баруун хомондо Санжимитэбэй Жаргал, Дамбын Сэрсэгмаагай хубяараа эрхилхэн хүүгэдэй сэсэрлиг бии. Эдэ хоёр залуушуул Россида, Японидо хэдэн жэлдэ хураад, нютагаа бусажа ерээд, сэсэрлиг байгуулжа, заахан үхибүүдые эрхилэн хургаха ябадалда ехэ хүсэ гаргаһан юм. Тиихэ үедэ нилээд олон тооной үхибүүд Хайлар ба Нантунда сэсэрлигтэ ябадаг байһанаа нютагайнгаа сэсэрлигтэ ябаха боложо, амар байдал тогтобо.

Шэнэхээнэй хургуулинууд Эвээнхэ хушуунай хэмжээндэ алишье талаараа түрүү хуурида гарадаг, мүн аймагай, гүрэнэй хэмжээндэ хүрэтэрөө хайшаагдажа байһан юм.

Зүүн хомоной хургуули 1986, 1988 онуудта «Хоёр болбосоной бүтээн байгуулалтада тобойһон амжалта олоһон» гэһэн хушуунай шанда хүртэһэн байна. Мүнгэн-Шулуун хомоной хургуули 1981 онһоо нааша аймаг хушуундаа хэдэн удаа «Болбосон нэгэсэ», «Үндэхэтэнэй бүлгэмэй түрүүнэй нэгэсэ», «Ажалша арбинаар хургуули

байгуулхан» гэхэн түрүү нэрэдэ хүртэһэн бэлэй. Баруун хоной бага хургуули 1971 ондо аймагай «Һурган хүмүүжэлэй түрүүнэй хамта» гэхэн шанда, мүн 1985 ондо хушуунай бага хургуулийн тамирай урилдаанда түрүү һуури эзэлжэ гараа. Баһа 1986, 1988 онуудта аймагай «Ажалша арбинаар хургуули эрхилһэн» гэхэн эрхим шанда хүртөө. 1988 ондо хушуун шатын анха бага хургуулинуудай дунда дуу, хүгжэмэй урилдаанда хоёрдохы дэсэй шанда хүртэбэ, 1989 ондо хушуунай түрүүшын урлигай тоглолтодо хоёрдохы һуури эзэлбэ. Тиихэдэ дунда хургуули 1991 ондо Үбэр-Монголой «Унаган үүрһээ» гэхэн хамтын дуунай түрүүшын урилдаанда онсо шэлдэг шанда, 1992 ондо «Ажалша арбинаар хургуули байгуулхан» шанда хүртөө.

2003, 2004 онуудта Сэпэлма багша Үбэр-Монгол ороной дэсын шэлдэг хабсаран ударидагшаар, Хитад гүрэнэй шэлдэг багшын нэрэ зэргэдэ хүртөө. Энэ хургуулиһаа ороной дэстэ 5 багша, аймагай дэстэ – 8, хушуунай дэстэ 24 багшанар түрүүнэй шэлдэг багшын солоор урмашуулагдаа. Шэнэхээн дунда хургуулийн Сэбэлжэд мэтын ниитэ 15 нэрэ багшанар аймаг хушуунай шэлдэг багшаар шагнагдаа. Мүнхын Даша-Гомпол багша монгол хэлэндэ һуража хэрэглэхэ түрүүнэй хүн гэжэ хоёр дахин һайшаагдаба.

Хүлэн-Буйр аймагай «Шэлдэг конспектын» урилдаанда Доржын Номин багшын «Бэеын тамирай конспект» түрүү шатада хүртэбэ. Шэлдэг хэшээлэй урилдаанда Дашын Сэбэлжэд багшын зааһан монгол хэлэ бэшэгэй хэшээл хоёрдохы дэсэй һуурида гараа. Бусад багшанар хушуунай шэлдэг хэшээлэй урилдаанда оло дахин оролсожо, монгол хэлээр, физикээр нэгэдэхы һуури эзэлһэн, улас түрэ (правоведение), монгол хэлэ, физикэ, бэеын тамирай хэшээлнүүдынь хоёрдохы дэстэ ороо, газар зүй

(географи), физикэ, химиин хэшээлнүүдын гурбадахи дэсэй шангуудта хүртөө хэн. Хүлэн-Буйрай монголоор хэшээллэдэг 16 дунда хургуулинуудай хоорондо болоһон шалгалтада бүхы хэшээлнүүдээрээ нэгэ удаа хоёрдохи дэсэй шанда хүртөө, баһа хоёр дахин гурбадахи дэсэй шанда хүртэжэ үзөө бэлэй. Тусхайта хэшээлээр Чимэд-Сэрэн багшын зааһан монгол хэлэнэй хэшээл нэгэдэхи хуурида шагнагдаһан, Сэмжэд багшын зааһан физикын хэшээл нэгэдэхи, хоёрдохи хууриин шанда хүртэһэн, Һамажабай Жалма багшын химиин хэшээл гурбадахи хуурида гараа хэн.

Олонхи багшанар зааха арга шадасаа шудалжа, шэнэдхэхэ тухай судалалта элидхэл бэшэжэ, һониндо хэблүүлдэг юм. Намсарайн Найрал, Сампилай Дондог Буряад нютагта ерээд, уласхоорондын хурал суглаанда хэһэн элидхэлнүүдээрээ түрүү хууриин шанда хүртээд, нютагаа бусаа бэлэй. Үбэр-Монголдошье багшанар оло дахин хурал суглаанда хабаадалсажа, элидхэлнүүдые хэһэн байдаг.

1986 ондо Шэнэхээнэй дунда хургуулиин дарга Жэгмэд-Доржын Зэбэ, Зана багшанарай ударидалга доро хүл бүмбэгийн нийгэмлиг (байгуулагдаад, тэрэ гэхээр жэл бүри 8-дахи һарада залуушуулай хүл бүмбэгийн мұрысөөн болодог заншалтай юм). 1994 ондо Шэнэхээн нютагай ахамад томоотодой эрхилһэн һур харбаанай нийгэмлиг, бүхэ барилдаанай нийгэмлиг байгуулагдаад, баяр зугаатайгаар ажалаа ябуулжа байна.

Шэнэхээнэй Баруун ба Зүүн һомон хоёр тус бүридөө зүблэлсэн музей нээжэ, үзэсхэлэнэй хүрээлэн дэлгэн байгуулжа, буряад зоной түүхэтэ ажамидарал, хүгжэлтэ, соёл болбосорол, хурган хүмүүжэл, ёһо заншал тухай харуулжа, холо ойгуур суурханхай.

Шэнэхээнэй залуушуул 2001 онһоо эхилэн буряад хубсаһанай үзүүлгын урилдаанда оролсожо, Хүлэн – Буйрта, Үбэр-Монголдо, Хитад уласай үсөөн тоото үндэһэтэдэй урилдаанда түрүүлһэн юм. Бээжэндэ, Хүхэ-Хотодо болоһон «Сагаан харын нааданда» гадаадын, дотоодын үзэгшэдые гайхуулан, содон гайхамшагта үзэсхэлэнээрээ һонирхуулжа шадаа. 2005 оной 3-дахи харын 4-дэ Росси гүрэнэй Улаан-Үдэ хотодо болоһон уласхоорондын хубсаһанай «Торгон зам» гэхэн урилдаанда онсо дэсэй шанда хүртөө. Мүн Агада, Монголдо, Эрхүүдэ болоһон «Алтарганын» наадануудта хубсаһаа дэлгэн һонирхуулаа, арадайнгаа дуу, хатар харуулжа, нэрэ түрээ суурхуулаа юм. Дунда уласай бага наһанай үхибүүдэй хубсаһанай үзүүлгэдэ хабаадалсаад, түрүү һууриин шанда хүртэһэн ба Улаан-Үдэдэ шэлдэг шанда хүртөөд бусаа бэлэй. Баруун һомоной хүүгэдэй сэсэрлигэй багашуул Үбэр-Монголой Хүхэ-Хотодо сэсэрлигүүдэй тоглолтын урилдаанда оролсоод, «Хүгшэн аба, хүгшэн эжы, нагаса аба, нагаса эжы» гэхэн нааданаараа түрүү һуури эзэлээ һэн. Мүнөө нэрэ алдаршажа байгаа уран гартаниие нэрлэбэл: Раднын Туяа, Дашазэгбын Бадмаханда, Дугар-Жабай Шойжигмаа, Бал-Доржын Санжидмаа... гээд тоолоод, барашагүй олон юм. Юрэнһ, буряад эхэнэр үндэһэн хубсаһаяа оёжо шадахагүй гэжэ үсөөн байгаа юм.

Машина, механикын өөршэлэлтын дархан Сэпэлмаагай Сэрэн-Доржо, орон нютагтаа нэрэтэй алташа, мүнгэшэ дархан Ванжилай Даваа гэгшэд мэргэжэлээ адли урлан, үзүүлгэдэ оролсожо, нэмэри хубитаяа оруулдаг юм.

Шэнэхээн залуушуулай дуунай бүлгэм Үбэр-Монголдо «Сагаалганай үдэшэлгэдэ», Монгол уласта «Алтарганада», Хүлэн-Буйрай «Чингис хаанай талмайн найрнуудта»

хабаадалсажа, нэрэ түрээ суурхуулжа байна. Хүлэн – Буйр аймагай урлигай хургуулийн багша Абидын Содын Содмидой зохёон «Буряад бүжэг» хатар уласай үндэр нэрэдэ гаража шадаа. Хүлэн-Буйрай ажалтанай ехэ театрта 2002 оной 12-дохи нарын 8-да Үбэр-Монголоой теле-радионой хорооной эрхилхэн тусхай буряад арадай концерт табигдажа, бүхы Хүлэн-Буйр аймагы дорбюулаа хэн. Энээндэ таби гаран оной хашар томоотод оролсожо, мүн лэ ургаж байгаа залуу тоглогшод голложо хабаадалсахан юм.

ЭХЭ, ЭСЭГЫН ТООНТОДО¹

1980 оной үүлээр Ород, Хитад гүрэнүүдэй харилсаа холбоон улам бэхижжэ, Дундата уласай өөршэлэлтэдэ сүлөөтэй ябалсаха түрын бодолго абанһаа хойшо Шэнэхээнэй буряадууд Ородто байгаа түрэл гаралдаа, Шэтэ можын Агын тойрогто, Улаан-Үдэдэ ажаһуудаг буряадуудтаа айлшалан буужа, саашадаа хамтаран ажаһууха шэглэлтэйгээр үбгэ эсэгэнэрэйнгээ нютагта ерэдэг болоо. Зариманиинь эхэ, эсэгийн тоонто нютаг ерэхэдэ, унаһан шоройдонь хүльбэржэ, ууһан уһаарнь аршаанлажа, үни удаан хугасаада һууришан байршаха ханаатайгаар ерэхэн гэшэ.

Энэ үедэ нүүдэл галуудай дальбараагаа тэнжээһэн нуурай хүбээ, гол мүрэнэй дэнжэ тохойдоо бусажа ерэхэдэнь, уһаниинь намдууханаар миралзажа, ногоониинь хоёолон халюураад, сэсэгүүдын ганхан дэлгэрээд уриханаар угтан абажа, үндэгыень хадагалан, дальбарааень тэнжээдэгтэй адляар, Шэнэхээнһээ ерэгшэдые «эхэ, эсэгийнгээ гуламтада бусажа ерэхэн ард зон» гэжэ хүндэдхэн үзэжэ, Ородой Шэтын областиин

¹ 1998-1999 ондо бэшэгдэхэн материал

Агын тойрогой засаг захиргаан байршан нууха гар бэшэгээ табижа, зүбшээрэлээ дэбжүүлхэн юм даа. Мүн лэ хэсэг хэмжээнэй газар нютаг оложо үгэбэ бшуу. Энэ ябадалда шэнэхээнэйхид сэдхэл ханамжатай баяр талархалаа мэдүүлжэ байдаг юм.

Росси гүрэнэй буряад арад зон Шэнэхээнэй буряадуудта байха шадалаараа туһаламжа үзүүлэн, тохиромжотой ажал хүдэлмэри олгохо, эрдэм мэдэлгэтэй, мэргэжэлтэй болгохо гэжэ хүсэ шадалаа үзүүлэн, забшаан олгожо үгөө бэлэй. Мүнөө Буряад республикада зуу гаран гэр бүлэ, гурбан зуу гаран хүн зон ажаһуужа байна. Шэнэхээнэйхид өөһэдынгөө түбхинэл зохёон байгуулалтатай, Сэвээнэй Түгдэм түрүүлэгшэтэй, Батомүнхын Бальжинима, Дашинимын Дэмбэрэл-Даваа ударидагшадтай. Агада оршон нуугаа шэнэхээн буряадые Лубсан-Галсан, Жамбал гэгшэд ударидана.

Галданай Гэлэг-Балбар ламбагай Росси гүрэндэ ерэнхэнээ нааша буддын шажанай судалал хүгжэлтэ ба түбэд-монгол эмнэлгын талаар угаа ехэ нэмэри үзүүлжэ байна. Мүнөө тэрэ Буряадта буддын шажанай эрдэм шэнжэлэгшэдэй нэгэн, Ивалгын дасанда дамжаа тогтоохо, ном хаялсаха ажалай гол гэшүүн, худал барижа үбшэн оношолхо, түбэд эмээр эмнэлгые шудалха эрдэм шэнжэлгээнэй шудалгаанай гэшүүнэй ажалые амжалтатай бээлүүлжэ ябана. Ага нютагта Дашын Арлаа ламбагай баһа худал барин үбшэн оношолжо, түбэд эмээр үбшэнтэниие заһаад алдаршанхай. Мүн баһа Агада Жамбал түбэд-монгол эмнэлгын нургуулида багшалжа ябана.

Дашадондогой Данистаа Ивалгын дасанай ехэ нургуулида табан жэлдэ түбэд-монгол анагааха ухаа заажа багшалһан юм. Мүнөө Москвада хүн зоние эмшэлжэ, алдар суугаа мандуулжа ябана. Батомүнхын Бальжинима, Бата-Арбинай Амар гэгшэд баһал эмшэлэлгын ажал

ябуулһаар юм. Сайнсагай Сэрэн-Даша түбэд ном, бэшэгтэ һураад, Буряад орондо түбэдһөө оршуулгын ажал хэжэ ябадаг залуу лама. Бата-Арбиной Хүхээ, Раднадазын Чимэд-Сэрэн, Батажаргалай Сэрсэгмаа, Үнэнэй Анна, Гомбожабай Онон, Дамдинай Дарима – эдэнэр бүгэдэ дээдэ, дунда һургуулинуудта мал ажахын мэргэжэл, япон, монгол, хитад хэлэнүүдые, буряадай ёһо заншал, эмшэлгэ зэргые заадаг багшанар юм.

Раднадазын Чимэд-Сэрэн – Россиин габыята багша, Батажаргалай Сэрсэгмаа – Буряадай габыята багша, соёлой габыята хүдэлмэришэн солотой. Сэрсэгмаа багша «Заяанай заншал», «Чингис богдын үргөө» гэхэн ном ба шүлэгүүдэй согсолборинууды хэблүүлээ, һонинуудта, сэтгүүлнүүдтэ буряад ёһо заншал, түүхэ тухай бэшэжэ, үргэн олон уншагшадые һонирхуулжа байдаг.

Дамдинай Пагма Амар-Санаагай Сайхан хоёр гэмтэһэниие бариха, гэмтээд удаан үлэхэн хорые заһажа шададаг алдарта баряшад болонхой. Харбиной эмнэлгын ехэ һургуули дүүргэхэн Гомбожабай Онон тусхай эмнэлгын газар нээжэ, мүнгэн зүүгээр үбшэн заһаха аргаар эмшэлгын ажалаа ябуулна. Бата-Арбиной Сүхэ байгаалие хамгаалха газарта хүдэлнэ.

Юрэнъ, Шэнэхээнэй буряад эхэнэрнүүд Буряад орон ерэхэнһээ нааша эртэ урдаһаа уламжалһан буряад хубсаһа: малгай, дэгэл, гуталаа урлан оёжо, буряад арадай үндэхэн соёл, ёһо заншалаа һэргээхэ хэрэгтэ ехэхэн хубитаяа оруулжа, арбаад гэр бүлэ мал малжаха ажал хэжэ, хүдөө ажахын хүгжэлтэдэ хүсэ шадалаа шабхажа ябана.

Хитад уласай арадай урлигай алдарта дуушан Нумаа «Буряад-монгол арадай дуунууд» гэхэн номые табан утаһан нотануудтайнь хэблүүлжэ, хойшонхи үедэ Буряад орондоо сэгнэшэгүй соёлой баялигы бэлэглээ.

Ном доторнь 276 дуун эмхидхэгдэжэ, уусын, нэрьеэнэй, ёохорой, уянгын, түүхын, шог ябаган дуунууд гэхэ мэтын удха бүлэгтэ хубаагдана. Энэ номынь «2003 оной эрхим ном» гэхэн шанда хүртөө бэлэй.

Огторгой тэнгэриһээ буугаа хурын шэмээр газар дэлхэй ундаалан, сэсэг ногоо, модо жэмэс урган дэлгэржэ эдешэдэгтэй адли Шэнэхээн нютагһаа ерэгшэд бултадаа Россиин, Буряадай засаг, арад зоной халуун дэмжэлгээр ородой болбосон соёл гэгээрэлдэ хүртэжэ ябана. Эдир, залуу наһанай зон бултадаа угай соёл дээрээ ородой үндэһэн соёл дэлгэрүүлжэ, хүн зоноор харилсажа шадаха, машина, техникэ жолоодохо шадабаритай болоод байна.

Эндэ ехэ хургуули дүүргээд, ажалай байрада ажаллажа байгаа залуушуул гэбэл: Дэмбэрэлэй Энхэ аспирантурада хуралсалаа үргэлжэлүүлжэ ябана, Аюушын Бадмаханда холо, ойродо суутай дуушан болонхой. Сэдэн-Дамбын Сэрэн-Бэлиг, Данзан-Жамсын Одон-Гэрэл, Дашидугарай Альмараа, Дэмбэрэлэй Дэжэдмаа ехэ хургуулияа дүүргээд, бултадаа ажалтай болонхойнууд.

Уласай дотоододо, гадаадада алдартай уран нугаралтын тамиршан Соёлой Имин олон удаа циркын урилдаанда алтан медальда хүртэһэн, хургуулидаа амжалтатайгаар хуража, гадаада гүрэнүүдээр уран шадабаряараа суурхажа ябанхай.

Санжааешын Дашасэрэн, Дугдамай Дулма, Солмоной Соноргуваа, Толтын Үнэн Новосибирскын дээдэ хургуули дүүргээ. Алта, мүнгөөр дархалха мэргэжэлэй хургуули дүүргэһэн Дамбажамсын Нама-Сэрэн, циркын мэргэжэлдэ хураһан Бальжинимын Бадма, оёдоллой мэргэжэлэй тусхай хургуули дүүргэһэн Дамбажамсын Бадмаханда гэгшэдые нэрлэмээр. Бадмаханда буряад хубсаһанай ателье эрхилдэг. Улаан-

Удэдэ хоёр дахин үнгэргэгдэһэн хубсаһанай үзэлгэдэ хабаадажа, олоной һонирхол татаһан, 2005 ондо Улаан-Үдэдэ болоһон олон уласай үндэһэн, мүнөө сагай хубсаһанай үзүүлгын «Торгон зам» урилдаанай нэгэдэхи шанда хүртэһэн юм. 2006 ондо Монгол уласта түрүүлээ.

Сэдэн-Дамбын Сэдэнжаб Ородһоо Япондо ошожо, хэдэн жэлдэ һураад, мүнөө Бээжэнэй ехэ һургуулида япон хэлэ заагаа. Бурядай гүрэнэй дээдэ һургуули Хитадай Эвээнхэ хушуунһаа жэл бүри һурагшадые урижа, ород хэлэндэ ба олон мэргэжэлдэ һураха арга боломжо үзүүлнэ. Мүнөө Буряад ороной дээдэ һургуулинуудта 14 үхибүүд һурана. Багшын дээдэ һургуулида (БГУ), ажаүйлэдбэриин дээдэ һургуулида (ВСГТУ) – хоёр хоёр һурагшад, хүдөө ажахын дээдэ һургуулида (БГСХА) – 1 һурагша, соёл урлигай дээдэ һургуулида (ВСТАКИ) – гурбан хүн, хүгжэмэй тусхай һургуулида хоёр оюутад һуража байна. Шэтын дээдэ һургуулида – 1, Хабаровскын дээдэ һургуулида – 1, Санкт-Петербурлын эмшэлэлгын дээдэ һургуулида Балбарай Шойжэмбэ, Новосибирскда – Дэмбэрэл-Даваагай Баяр, Москвада – Дашидондогой Дугар, Түгдэмэй Байгал, Томскдо – Сугарай Наргил, Субадай Нахяа ном үзэжэ сүлөөгүй ябана.

Бадмын Дэмбэрэлэй Сүхэ ехэ һургуули дүүргээд, судалха һурагшаар һуража байна. Бата-Арбинай басаган Гуваа Японидо судалха һурагшаар һуража, эрдэмтэн соло хамгаалхаар бэлдэлгэ хэжэ байнхай. Номин-Баатарай хүбүүн ба Дашадондогой басаган Хитадаа бусажа, Бээжэнэй, Хүлэн-Буйрай ехэ һургуулинуудта һуража байна.

Дүтын жэлнүүдтэ Шэнэхээн нютагай үхибүүд нилээд олон тоогоор нютагһаа холо Хүхэ-Хото, Тун Лео, Бээжэн,

Шанхай, Буута, Лан Жу, Чэн Дао, Харбин, Хайлаар ба бусад газараар ябажа, хургуулида шалгалта барин орожо, ном үзэхэн юм. Шэнэхээн нютагайхид хэн нэгэнэй үхибүүнэй ехэ хургуулида орохо гү, али хари гүрэн ябажа хураха хэрэгтэ угаа ехэ ханаагаа табин, алта мүнгөөр туһаламжа хүргэн, холын харгыдань хайн юрөөлөө үргэдэг хайхан заншалтай юм.

Шиигтэй газарта ургадаг хухай улаан бургааһан шэнги эдир, залуу үхибүүд үшөөл урган бэхижэжэ, эрдэм, соёлдо хураха тээшээ тэгүүлжэ ябана бшуу. Шэнэхээн нютагайхид булар тунгалаг ухаан бодол, мүхэшэгүй зориг шадал, хазагайрашагүй хандаса зорилго, хахарасагүй нягта нүхэрлэл, хиртэшэгүй хараа сэдхэл, бусашагүй шэглэл хүсэниие үбэртэлжэ, шэргэжэ дундаршагүй соёл, хурган хүмүүжүүлгын ундарал булагые бурьялуулжа ябаһаар байна даа.

ШЭНЭХЭЭН ХҮГЖЭЛТЫН ХАРГЫДА

Наяын жэлнүүдтэ Шэнэхээн нютагнай амжалта түгэс хүгжэжэ байна гэхээр. Соёл мэргэжэл эзэмдэхэн малшан зон ажалаа хайнаар хэжэ баяжана. Тохилиг гоё гэртэй, бэхи зохид үбэлжөөнэй дал хашаатай болонхой. Мянгаад хонитой, таби, жаран үхэртэй, хэдэн азарга адуутай айлнууд биил даа. Гасаагаараа¹ жэгдэ баян шэнээлиг байдалтай болоһон зон гэхэдэ, Зүүн номоной Харганаа гасаае дурдамаар байна.

Мүн баһа Манжуур, Хайлаар, Нантуунаар буузын гэр, буудал (гостиница), торгоной наймаа, зугаасалай газар мэтые эрхилжэ байһан зон: Дугарнимын Дашанима ба Очирнима, Батамүнхын Батаошор, Ширабай Оюуншэмэг, Гомбын Сугур гээд олон бии. Хитад гүрэндэ буряад

¹ Гасаа (гачаа) – арадай нэгэдэлэй үедэ бригада гээд нэрлэдэг байһан

эдеэнэй соёл ехэ дээгүүр сэгнэгдэнэ. Холо, ойрын айлшад, аяншад хүндэмүүшэ бэрхэ буряад зоной шанаһан эдеэндэ дуратай, бусахадаа, буряад бууза (хүлдүүгээр), хабшамал, няамал, пироог, айрһа, тоһо, мойһотой үрмэ гэхэ мэтын «буряад эдее» бэлэг болгон абаашадаг.

Шэнэхээн соёл хүгжэжэ, жэлһээ жэлдэ олон хурагшад ехэ хургуулида ороно. Жэшээлхэдэ, 2012 ондо Шэнэхээнһээ 99 хурагша хитад уласайнгаа олон хотын жэнхэни ехэ хургуулида шалгалта тушаажа ороол даа. Эндэ онсолон дурадхахада, Гомбожабай Жалма Үбэр-Монголдоо онсо һайн түрүү шалгалта тушаажа, Бээжэнэй суутай ехэ хургуулида ороо һэн.

Энэ хэдэн жэлдэ хургуули дүүргэһэн залуушуул шалгалтаар дамжажа, гүрэнэй албан ажалда ороно. Жэшээлхэдэ, Д. Дагбажабай хүбүүн Үбэр-Монголой ехэ хургуули дүүргээд, тэндээ уригдажа, багша болонхой. Дашанамжалай Намжуун аспирантура дүүргэжэ, хүдэлхээр бэлэн. Насаранай Согтын басаган эвенкэ хушуунда эмшэлнэ. Арсаланай Анар, Анна мүн албанай ажалда хүдэлнэ.

Холо, ойгуур суурхаһан, бэлигээ һорижо, гуурһаяа хурсалһан яруу найрагша Намнандоржын Сэмжэд Доржын Галсандулма хоёр дуу, шүлэгүүдээ «урадхуулжал» байна. Шэнэхээн нютагта шэнэ ном бэшэжэ хэблүүлээд, монгол бэшэгтэй хүн бүхэнэй оюунай хүртээл болгожо байна. Жэшээлхэдэ, нютагай габыята томоотон Сэрэнжабай Абидын бэшэһэн «Буряад-монголой тобшо түүхэ», «Шэнэхээн буряадай ойро үеын түүхэ», «Номон хаанай дайн» гэхэн номууд. Нютагай габыята томоотон Согтын Жамсын бэшэһэн «Шэнэхээн буряад-монголшууд» гэхэн түүхэтэ ном шэнэхээн буряадай түүхэ соёл, ажамидаралые наринаар харуулна. Нютагай эдэбхитэй томоотон Ошорой Дулма «Шэнэхээнэй мүр» гэжэ ном хэблүүлээ һэн. Шэнэхээндэ ерэхэн Хитад уласай ноёд

найд, буряадуудайай ёһо заншал, хубсаһа хунар, засаг-захиргаан, шажан мүргэл, соёл тамир, удха урлиг, мал ажал, унаһол, нютагай ахамад, түрүү хүнүүд тухай бэшэгдэһэн. Гэрэл зурагаар (фотографи) эмхидхэгдэһэн, 128 хуудаһатай ехэ һонирхолтой ном болоо. Ахмад томоотон уран зохёолшо Халзайн Буладай «Хаяа хадхама айл» гэхэн туужа шүлэгөөр бэшэгдэнхэй. Намнадоржын Сэмжэдэй «Хүннүүгэй хара нюдэн хүүхэн», Доржын Галсандулмын «Хүйтээнэй зуһалан» гэхэн шүлэгүүдэй түүбэринүүд зонй һонирхол татадаг юм.

Согтын Должин Үбэр-Монголой соёл урлигай дээдэ һургуули дүүргээд, Хүлэн-Буйр хотын үндэһэтэнэй урлигай дээдэ һургуулида багшаар хүдэлнэ, доцент зэргэтэй. Алдарта дуушан Бабуу-Доржын Сэсэгмаа Бүтидэй Дондог-Сэрэн хоёрой дуушан болохо харгы замые заажа үгэхэн багша юм. Должин багшамнай 2001 ондо Үбэр-Монголой «Арадай дуун» гэхэн урилдаанда мүнгэн медалаар, 2004 ондо Монгол уласта үнгэргэгдэһэн «Алтаргана» нааданда алтан медалаар, 2004 ондо бүхы уласай табадахи арадай дуунай урилдаанда мүнгэн медалаар шагнагдаба. 2008 ондо Монгол уласай соёлой түрүү ажалшанаар, 2010 ондо Үбэр-Монголой табадахи һарын нэгэнэй һайндэрөөр хүдэлмэрийн баатарай шанда хүртөө һэн.

Дэлхэй түби дээрэ ирагуу һайхан дуугаа зэдэлүүлжэ, олоной сэдхэлые баясуулдаг Бабуу-Доржын Сэсэгмаа профессор зэргэдэ хүртэнхэй. Сэсэгмаагай эжы Бадмын Намжилмаа бүхы наһан соогоо үхибүүдые һургаһан, дүршэл ехэтэй багша юм. Залуу зандан наһандаа дуу, хатарай бүлгэмдэ ябажа, дуугаа уянгата һайханаар хангюурдажа, Бээжэн, Хүхэ-Хотоор наадаяа харуулжа, уласай ударидагшадтай уулзажа ябаһан намтартай. Намжилмаа багша Бабуу-Доржи нүхэрэйнгөө эртэ наһа

барахада, үндэр наһатай хадам абаяа үргэхэ, гурбан басагадаа хургажа, хүнэй зэргэ болгохо гээнэ ехээр оролдооо бэлэй. Энэ хүндэ үүргэһээ хүлөө нугалангүй, хадам абаяа, 97 наһа наһалтарнь, гурбан зөөлэниие эдлүүлэн, хайханаар үргөө һэн. Гурбан басагадаа оюун ухаагаар, хүсэ шадалаар шабхажа, хайнаар хургажа, үндэр эрдэм гарамгай шадабари олгожо, «хүлыень дүрөөдэ, гарыень ганзагада» хүргэжэ табиһан хүндэтэ эжы даа. Ехэ басаган Сэсэгмаа Хүлэн-Буйрын урлигай хургуулида хураад, удаань Бээжэндэ Түбэй үндэхэтэнэй ехэ хургуули дүүргээд, ажал дээрэхээ Монгол Уласай урлигай ехэ хургуулида хоёр жэл соо хураһан юм. Дунда басаган Баялмаа Үбэр-Монголой «Дэдэма» нэрэмжэтэй соёл урлигай дээдэ хургуулида хураад, удаань Монгол уласай соёл урлигай ехэ хургуулида дүрбэн жэл хуража, онсо бүтэмжээр (бакалавр) дүүргэбэ, һомондо соёлой ажалда хүдэлнэ. Бага басаган Сэндэмэ Үбэр-Монголой Дүншэнэй багшын хургуули дүүргээд, удаань Япон уласта ехэ хургуулида хураад, японидо зүһэ шарай (нюур) гоёохо ажал хэнэ. Намжалмаа багша мүнөө наһатайшуулай «Тоонто» бүлгэмдэ дуугаа дуулан хатарна. Шэнэхэндээ иимэ бэрхэ эжынэр бии.

Шэнэхээндэ залуу дуушад Дашадоржын Ешэ-Гава, Гунгаагай Дамбинима зэргын дуушадһаа гадна, Үбэр-Монголой соёлой түрүү ажалшан, суута хатаршан Жигжэдэй Дэжимаае залгаад, Содын Содмид, Сэрэндулма, Буянай Сонор гэншэд хотолзон-нахилзан, мүрөө салгилуулан, зоной нюдэ баясуулдаг хатарша басагад бии.

Жалсанай Сэжидмаагай бии болгоһон «Буряад хубсаһанай үзүүлгэ» 14 жэлэй туршада Хүлэн-Буйр, Хүхэ-Хото, Бээжэн, Шанхай, Сянган, Аомынь, Германи, Франци, Росси, Монгол улас ороноор буряад хубсаһанайнгаа соёлые гайхуулан суурхуулба.

2012 оной «Алтаргана» нааданда харуулагдахан хубсаһа заһалай мүрысөөндэ Раднаагай Туяа алтан медальда хүртэбэ. Гэрэл зурагай (фото-зурагай) урилдаанда Эвенкэ Хушуунай түрын зүблэлгээнэй Цан Шэн Же шэнэхээн буряадай ажаמידарал харуулһан фото-зурагаараа алтан медальда хүртөө һэн. Уран шүлэгэй урилдаанда Доржиин Галсандулма мүнгэн медальда хүртөө һэн. Арадай дуунай урилдаанда Даваагай Гомбожаб мүнгэн медальда хүртөө бэлэй. Зохёомол шэнэ маягай дуунда Сэрэн-Нимын Сэлэһаа Сэндэ гэжэ эхир хоёр басагад онсо шанда хүртэһэн байна.

«Сэлгээхэн Шэнэхээн» гэхэн соёл урлигай ехэ найрые гурбан удаа хэбэ, нэгэдэхиеэ 2002 ондо Хайлаарай ехэ театрта, хоёрдохиеэ 2006 ондо, гурбадахияа 2012 ондо Имин голой дэнжэдэ байгаалиин үзэмжэ бүридэһэн гоё тайзан дээрэ харуулһан юм. Энэ ехэ найрта Орос, Монголой тоглогшод уригдажа оролсохоһоо гадна, Шэнэхээнһээ гараһан тусгаар урлигай тоглогшод ба арадай дуушад, һурагшадай эдэбхитэйгээр хабаадалсахада, түүхэдэ гараагүй, бээ даанги, хэмжээ үргэн, урлигай шанар үндэр, гайхалтай хайхан найр болоо бэлэй. Үбэр-Монголой, аймагай Хушуунай Телевиз Хорёо шэнгээлтэ хэжэ, бүхы улас дэлхэйдэ һонирхуулдаг. Мүн лэ энэ найрнай заншалта буряад соёлоо хүгжөөхэ, арад зоной соёлой амидаралые баяжуулха гэхэн ябадал болоно.

Зунай үзэсхэлэнтэ хайхан сагта Шэнэхээн нютаг сэлгээтэжэ, амгалан амидаралтай ажалша арад зон амаран сэнгэнэ.

Шэнэхээн буряадууд бүхы Үбэр-Монголдо эгээ түрүүн «Адуун соёлой найр» хэжэ бүтээгээ бэлэй. Энэ найрта удам хайта «шэнэхээн адуунай» хүрэг хүр жабхаланта моритоной жагсаал, эдир залуушуул болон багашуулай, мянган хүнэй хатар наадан, мори ургалха, эмниг мори

хургаха (булдюулха), үрээ шэхэдэн унагааха, даага ташаха, тамгалха, дэллэхэ, хазаар, шүдэр зайдаха, эмээл хэхэ, бүһэлүүр томохо гэхэн үйлэ хэрэгүүд үргэнөөр дэлгээгдэжэ, «Эрын гурбан наадам» үнгэргэгдэдэг болоо. Энэ найрые Адуун соёлой хүндэтэ түрүүлэгшэ Дондогой Дашадоржо ударидажа, олон зоной һонирхол татаа, баяр зугаа дэлгэрээ һэн.

Шэнэхээнэй залуушуул сүлөөтэй сагтаа «Алангуа эхын удам – хэтэ мүнхын буряад» гэхэн түүхээр һонирхожо, «Алангуа эжын табан мүсээр (һомоор) хүбүүдээ хургаһан» үльгэрөөр дуу хатарай зүжэг зохёожо, тэрээнээ Хүлэн-Буйр, Хүхэ-Хото, Бээжэндэ харуулжа, сууда гараа, «Нэрэтэ тэмдэг» олоо һэн.

Шэнэхээндэ Дашабалданай Баясхалан, Дондогой Батадалай, Сүхын Ошон, Гэимагай Дэмбэрэл, Чимэд-Доржиин Эрдэнибилиг болон бусад нэрэ суутай һур харбаашад болонхой, алтан, мүнгэн медальнуудтай.

Жамбалай Жаргал удамаршатай наһанай амаралтада гараһан наһатайшуулай «Үүрэй толон» гэжэ дуу, хатарай бүлгэм 2006 оной «Алтаргана» нааданда хабаадажа, амжалта туйлаһаар, 2012 оной «Алтаргана» нааданда хоёрдохы һуури эзэлжэ, мүнгэн медальда хүртэжэ хүхибэ. Тиихэдэ 2010 ондо Үбэр-Монголда (Хүхэ-Хотодо) үнгэргэгдэһэн «Бүхэ ороной наһатайшуулай дуу хатарай урилдаанда» түрүү һуури эзэлээ һэн гэжэ тэмдэглэмээр...

Дамбайн Сэрсэгмаа Санжимитэбэй Жаргал хоёр үмсөөрөө «Нютаг» хүүгэдэй сэсэрлиг нээгээ бэлэй. Тэрэнь 4400 квадратна метр талмайтай газарта 774 квадратна метр болбосон түхээрэмжэтэй гэр байратай болонхой. Энээн соо Эвенкэ хушуунһаа 260 квадратна метр гэрын 300 мянган юань мүнгэнэй туһаламжаар барюулагдаа, тэндэнь хоёр ажахын, табан тусхай мэргэжэлэй багшанар, хоёр тогоошо хүдэлнэ. Арбаад

жэлэй турша соо гурбан зуу гаран хүүгэдые хургуулида дэбжүүлээ. Мүнөө 107 хүүгэд хурана. Энэ сэсэрлиг эхин хүмүүжэл, бага, дунда, ехэ гэжэ хургуулиин урдахи табан группада хэлэ, тоо, уран зураг, шэнжэлхы ухаан, элүүр мэндын хамгаалал, ниигэм гэхэн зургаан түрэлэй хэшээл заахаһаа гадна, дура һонирхолой хэшээл дурадхажа, дуу, хүгжэм, бүжэгтэ (хатар) хургана. Хүүгэдые хайнаар хүмүүжүүлжэ хургаһанай дүн гаргажа, шагналнуудые бии болгоходо, 2004 оной бүхы уласай «Хүүгэдэй уран зурагай урилдаанда» нэгэ хүүгэд түрүү һуури абаа. Хүлэн-Буйрай «Суан папн бодолгын урилдаанда» нэгэ хүүгэд түрүү шан абаа, 2005 ондо «Хүлэн-Буйрай сэсэрлигэй хүүгэдэй яряанай урилдаанда» нэгэ хүүгэд хоёрдохи шатын шанда хүртөө. Хоёр хүүгэд хоёр дахин «Найман можо ороной дуунай урилдаанда», Хүлэн-Буйрай радио-телевидениин эрхилхэн «Шүлэг, дуунай урилдаанда» тус тустаа шэлдэг шанда хүртэбэ. 2008 оной 6 нарын 1-дэ Хүхэ-Хотодо болоһон анха түрүүшын «Минии үлгы» гэхэн үдэшэлэгтэ Хүлэн-Буйр аймагһаа шэлэгдэхэн «Нютаг» сэсэрлигэй бүлгэм «Аша, зээнэрэй дуулал» гэхэн зүжэглэмэл дуу, хатар харуулжа, түрүү шан абаа бэлэй.

«Нютаг» сэсэрлигэй дарга Дамбайн Сэрсэгмаа 2010 ондо Хүлэй-Буйрай хүдэлмэрийн жэшээ харуулһанайнгаа түлөө Үбэр-Монголой эмэгтэйшүүлэй түлөөлэгшэ болоо һэн.

«Шэнэхээн хургуули» монгол хэлээр заадаг юһэн жэлэй дүримтэ хургуули юм. Хургуулиин бүхы эзэлхэ талмайнь 88000 м², 2007 ондо 6456 м² хэмжүүрэй газар дээрэ дүрбэн дабхар болбосон түхэлэй хэшээлэй байшан (ара нюурай дундахи), баһа дүрбэн дабхар байра, эдээнэй (хоол бариха) гэр баригданхай. Энэ барилга бүтээхэдэ, гүрэнһөө һомологдоһон мүнгэн дээрэ арад зон, уласай албатан хэдэн зуу мянган юань мүнгэ, зөөрөөр туһалаа юм. Энэ

хургуулийн намын хүтэлбэрлэгшэ ноён - Галсанжабай Ганжуржаб, дарга (директор) - Намсарай Найрал гэгшэд болоно. 290-ээд хурагшадтай, 80-аад багшанартай.

Багшанарайнь зааха хэмжээндэ хүрэхэн нормань – 100%. Үбэр-Монголдо зааж хургаха шадабаритай 13 багшанар бий.

Шэнэхээн хургуули «Хүниие хүмүүжүүлгээ үндэһэн болгохо, багша зааж хургаха ябадалаар жаргал олохо, хурагшые шадабаритай болгохын түлөө хургаха» гэхэн уряа шэглэл доро ажал бүхэнөө эршэмтэй ябуулжа, амжалта туйлажа байна. «Албан журамай жэшээ (дуурыал) үзүүлхэ хургуули», «Болбосон хургуули», «Уласай баталан хамгаалалгын талаар хурган хүмүүжүүлэй хуурин газар», «Монгол хэлэ, бэшэг хуража хэрэглэхэн түрүү хургуули», «Хүл бүмбэгийн оншотой хургуули» гэхэ мэтэ алдар солодо хүртэнхэй. Эдэ хургуулинууд компьютер зааха таһаг, физикэ, химиин туршалгын таһагуудтай, мүнөө үе сагай эрилтээр зааха системэ- түхээрэмжээр бүрин хангагданхай.

Шэнэхээн хургуули зааж хургаха бүтэмжээр Хүлэн-Буйр соогоо түрүүлжэ ябаһаар. Жэшээлхэдэ, 2007 ондо гурбадахи хуурида, 2008 ондо хоёрдохи хуурида, 2009 ондо түрүү хуурида гаража, тус-тустаа шанда хүртэбэ. 2005 ондо хургуулийн хүгжэм дуунай бүлгэм бүхы Үбэр-Монголдо түрүү шанда, 2006 ондо бүхы Үбэр-Монголдо «Буряад бүжэг (хатар)» нэгэдэх шатын шанда хүртэбэ.

«Шэнэхээн хундагата» гэхэн хүл бүмбэгийн урилдаан 2006 ондо улас хоорондын болгогдоод, 20 жэлээ тэмдэглээ бэлэй.

2009 ондо Шэнэхээндэ шэнэ дасан (Ара нуурай дээрэ) Сүүгэл дасанай маягаар барижа, рамнай үргөө хэн. Ламанар саг сагай хуралаа хуража, арад зонойнгоо сэдхэл арюудхажа байдаг.

Шэнэхээнэйхид үсэд нэтэрүү, хүдэлмэреэрээ, урагшаа тэмүүлхэ зоригоороо, эрдэм мэдэсэ эзэмдэһэн шадабаряараа, сэсэн бодолоороо хүн зоной сэдхэл булян, онсо тобойно. Шэнэхээн нютаг 2009 ондо уласай «Байгаали хамгаалалгын орон», 2010 ондо «Соёлой шэг» гэхэн нэрэ соло олонхой. Наяын хэдэн жэл соо Россиин Холбооной Буриад Улас болон Забайкалийн хизаарта нютагжаһан зон баһал соёлой хүгжэлтэдэ хубитаяа оруулна.

Эндэ ажаһуугаа Шэнэхээнэй землячествын ноён Буриадай ехэ хургуули дүүргэһэн Сэдэндамбын Сэрэнбэлиг, Бальжинимын Даваа амжалта түгэлдэр ажалаа бээлүүлнэ. Эдэ залуушуулай ехэ хургуули ба аспирантура дүүргээд, ажалдаа урматайгаар хүдэлжэ байхыень харахада, урматай. Түгдэмэй Байгал ехэ хургуулияа дүүргээд, аспирантурада хуралсажа, эрдэмэй кандидат болоод, Москвагай ехэ хургуулида багшаар хүдэлнэ. Дэмбэрэлэй Сүхэ Новосибирскэдэ аспирантура дүүргээд, баһал эрдэмтэн боложо, шэнжэлгын ажал ябуулна. Дашадондогой Дугар аспирантура дүүргээд, Москвада хүдэлнэ. Гэлэгбалбарай Шойжэмбэ Москвада эмшэлнэ. Батарабиной Гува Японидо хүдэлнэ. Сугурай Наргил Улаан-Үдэдэ эмшэлнэ. Дэмбэрэлдавагай Баяр Хитадта торгово компаниин даамал. Номинбаатарай хүбүүн Бээжэндэ хүдэлнэ. Оюунтүгэлдэрэй Сэпэлмаа Түнхэндэ эмшэлнэ. Балжинимын Данзан Москвада Мүльһэн циркын тоглогшоор хүдэлнэ. Балжинимын Лосолмаа Хоца Намсараевай нэрэмжэтэ академическэ Буриад драмын театрта зүжэгшэнөөр хүдэлнэ. Бүтидэй Дондог-Сэрэн «Байгал» театрта суута дуушан болонхой. Дашима Согтоева Гүрэнэй филармониин «Урагшаа» гэхэн хүгжэмтэ театр-студийн дуушанаар хүдэлжэ, «гургалдай» соло олонхой.

Буряадта Оргил, Нараса, Нахяа, Сүмбүр, Сэдэнбал гэгшэд ехэ һургуули дүүргээд, тус тустаа амжалтатай хүдэлнэ.

Дашадоржын Дулма 2011 ондо алтан медаляар арбан нэгэдэхиие дүүргээ, 2012 ондо Дэлгэрэй Зула мүнгэн медаляар арбан нэгэдэхиие дүүргэжэ, Санкт-Петербурлын ехэ һургуулида ороод, хайн һуража байна.

Түгдэмэй Урихан Новосибирскада зарлагдаһан олон конкурсада амжалтатай хабаадаад, дунда һурсуули дүүргэхээ байна.

Дэбшэхын Саша, С. Сэдэнэй хүбүүн, Данистагай хүбүүн – эдэ гурбан Москва хотын эмнэлгын ехэ һургуулида һурана. Буряадай ехэ һургуулида мүн лэ хэдэн һурагшад һурана.

Шэнэхээн нютагһаа Буряад орондо эртэхэн ерээд, Хоридо ажамидаржа, мал ажалда дүй дүршэлтэйгээр, амжалтатайгаар хүдэлһэн хүнүүд хэд бэ гэхэдэ, Дансаранай Чимидсэрэнтэн, Дашанимын Жигмэд-Доржитон, Жамбалай Дондогтон болоно.

Мүнөө үедэ хүдөө аймагуудаар мал ажалда хүдэлжэ байһан зониие тоолоходо: Готобой Гомбожабтан, Шадабай Соёлтон, Будажабай Санжаатан, Ширавжамсын Галсан-Ниматан, Дашабалданай Баяртан, Жамсаранай Сүхэбаатартан, Бимбын Соёлтон, Жигмэд-Доржын Бабажтан, Дэмбэрэл-Даваагай Даша-Дугартан, Балбарай Дашагонполтон гэхэ мэтэ айлнуудые нэрлэжэ болоно.

Мал ажал эрхилжэ, мал хүрэгөөр баян болоһон зон гэхэдэ, Юндэнэй Сайнсогтан Эрхирэгтэ гэр бараа барижа түбхинөөд, мянгаад хони, үхэртэй болонхой байна. Батамүнхын Балжиниматан Мухар-Шэбэртэ табан хушуу малтай (мянга шахама хони, 50-60 адуу, 50 гаран үхэр). Гүү хаажа, амтатай хайхан сэгээ найруулжа, үбшэнтэниие аргална.

Улаан-Үдэдэ ажагуугаа шэнэхээнэйхид элдэб ажал хэхэхээ гадна, арба гаран буузын эдээнэй газартай болонхой, хүндэмүүшэ налгай зангаараа амтатайхан бууза, шарбин хэжэ, олон зоние зошолжо, эдээнэйнгээ соёл үргэжэ байна.

2013 оной 4 харада Радана Дазын Чимидсэрэн багша «Дүрбэдэхи харын үзэмжэ» гэхэн нэрэтэй Уран бүтээл, урлал гоёолол, загал шэмэглэл, нэхэмэл урлиг дэлгэжэ, үзүүлэлгын урилдаанда оролсожо, онсо шанда хүртэбэ.

Буряад нютагта ажамидаржа байһан Шэнэхээн буряад зон бултадаа хүсэ, шадал, хүрэнгэ хандибаа ниилүүлжэ, «эхэ зургаан зүйл хамаг амитанай туһын түлөө», бүхы арад зонойнгоо буянай тулада Дээдэ-Онгостойн дасанай урдахана субарга бүтээжэ байна.

1992 онһоо мүнөө болотор Забайкалиин хизаарта нютагжаһан зоной Эблэлэй ноён Дашасэрэнэй Жамбал (Буддын гун ухаанай доктор солотой), Агын Буддын шажанай академида түгэд анааха ухаанай багшаар 20 жэлэй бурша соо хүдэлнэ. 2006 ондо «Монгол угсаатанай арадай эмнэлгын тобшо түүхэ» гэхэн ном хэблүүлжэ, Базар Барадиинай нэрэмжэтэ эрдэм шэнжэлгын суглаанда танилсуулга хэбэ. 2009 ондо Шэтэ хотодо «Монгол угсаатанай арадай эмнэлгэ» гэхэн номынь ород хэлэн дээрэ хэблэгдээ һэн. 2013 оной март харын эхээр Санкт-Петербург хотодо болоһон «Зүүн зүгэй эмнэлгэ мүнөө үеын Россида» гэхэн эрдэмэй семинарта Дашасэрэнэй Жамбал хабаадажа, элидхэл хэжэ, сугларагшадай һонирхол татаа. Мүн баһа Шэнэхээн буряадай тобшо түүхэ бэшэжэ, Забайкалиин хизаарай «Нэбтэрхэй толи» гэхэн номдо оруулба.

Ага тойрогто байдаг Шэнэхээнэй буряадууд 2009 ондо «Гомбожаб Цыбиковай» нэрэмжэтэ музейдэ «Шэнэхээн буряадай булан» бии болгожо, Шэнэхээнэй суута

хүнүүдэй фото, ном судар, түүхэ соёл, буряад хубсаһа хунар, мүнгэн эмээл, хазаар гэхэ мэтые дэлгэжэ харуулба. 2012 ондо «Цэвээн Жамсаранай» нэрэмжэтэ номой санда үнгэргэгдэһэн «Россиин түүхын үдэртэ» мүн лэ Шэнэхээнэйнгээ түүхэ соёлтой танилсуулба. Агын Буддын шажанай академидэ Аралагай Жаргал монгол хэлэ бэшэг заахын хажуугаар хүн зоние эмшэлнэ. Жамбалай Жамса мүн лэ энэ Академидэ компьютэртэ хүдэлнэ. Даваагай Дэмбэрэлнима собилагшаар хүдэлнэ. Жамбалай Сэрэн-Дулма 2006-2007 он хүрэтэр Агын Амидхаашын дунда хургуулида хитад хэлэ зааһан байна. Батангаагай Дэжидма Шэтэ хотодо Гүрэнэй ехэ хургуулида (аспирантурада) хурана. А. Дамдинжабай басаган Эрхүүгэй ехэ хургуулида хурана. Санданай Зула-Һама, Үлзэйбатын Сэрэн-Дулма Улаан-Үдын БГУ-дэ хурана. Лодойн Дашанима Буянбатын Жаргал хоёр Улаан-Үдэдэ эмшээр хүдэлнэ.

Ага тойрогто ажаһуудаг Дондогой Сандантан, Юмсэний Балжиниматан, Гомбожабай Солбонтон – бэрхэ малшад. Лодойн басаган Бооржодо, Жалсанай Жаргалсайхан Адуун-Шулуунда амидархадаа, аргагүй бэрхэ малшад гэжэ магтуулдаг юм.

ШЭНЭХЭЭН НЮТАГҢАА ГАРБАЛТАЙ ЗҮДХЭЛТЭН

Ааншагай Албажан – Японой Курума хотын «Курума» ехэ хургуулида хуража, бакалавр солотойгоор 1944 ондо дүүргээ һэн. Хитадтаа бусажа ерээд, Хайлаарай «Түмэр замай эмнэлгэдэ», «Зүүн хойтын Улаан Хэрээһэндэ» (ород) хүдэлһэн юм. 1955 онһоо хойшо Үбэр-Монголой эмнэлгын дээдэ хургуулида ажаллажа, доктор, профессор солотой болотороо ургажа, ниитэ болон байгаали шэнжэлэлгын эрдэмэй гэшүүнээр залагдаһан юм.

Бадмын Даваа-Дагба – Үбэр-Монголоой ехэ хургуули дүүргээд, угай Үбэр-Монголоой ехэ хургуулиин монгол хэлэн, удха зохёолой халбариин эрхилэгшэ, монгол хэлэнэй профессор, монгол хэлэ бэшэгэй шудалгаанай эрдэм шэнжэлгын харюусалгата болонхой юм.

Аюушын Жэгмэд-Доржо – Үбэр-Монголоой багшын ехэ хургуули дүүргэһэн, тус хургуулиин амиды бодосой (биологиин) халбариин хээртэниие судалхан профессор, амиды бодос тухай эрдэм шэнжэлэлгын үүргэ харюусалгатай.

Согтын Жамса – Хүхэ-Хотын сэрэгэй даргын хургуулида хураһан, 1947 ондо уласай албан ажалда ороһон. Хургуулиин даргаар, хушуунай хурган хүмүүжэлэй тобшоон дарга, тала нютагай тобшоон дарга, Эвээнхэ хушуунай мал ажалай тобшоон дарга, улас түрын зүблөөнэй дэд түрүүлэгшэ.

Согтын Бадарха – Халха-Монголоой Чойбалсан нэрэмжитэ мал эмнэлгын ехэ хургуулида табан жэлдэ хураад, һүүлээрнь Росси гүрэнэй Ленинград хотодо хоёр жэлэй хугасаада энэ мэргэжэлээ дээшэлүүлээ. Үбэр-Монголоой мал ажахын ехэ хургуулиин амитадые эмнэлгын таһагта ажалладаг, зааха материал найруулха, оршуулха комиссиин дарга, мал эмнэлгын ухаанай профессор.

Нимын Батомүнхэ – Үбэр-Монголоой багшын ехэ хургуули дүүргээд, тэндээ ажаллаһан. Һүүлэй үедэ бээжэндэ Дундада уласай түбэй үндэһэ яһатанай дээдэ хургуулида багшалаа, монгол хэлэнэй профессор.

Доржын Нанжилма – Үбэр-Монголоой малай, таряалангай дээдэ хургуули дүүргэһэн, Үбэр-Монголоой Шилин хотын мал ажахын хургуулиин нютаг бэлшээриин халбариин эрхилэгшэ, профессор мүн.

Дондогой Дашадоржо – Үбэр-Монголоой ехэ хургуули дүүргэһэн, аспирантурада хураһан, инженер солотой

юм. Хүлэн – Буйр аймагай дарга, Үбэр-Монголоой арадай ябадалай танхимай дэд (дид) дарга байһан, мүнөө Үбэр-Монголоой түрын зүблөөнэй дэд түрүүлэгшэ.

Раднын Нансалма – Үбэр-Монголоой багшын дээдэ хургуули дүүргэһэн, мүнөө Үбэр-Монголоой ехэ хургуулиин монгол хэлэнэй багша, удха зохёолоор дэд профессор, доцент.

Албажанай Амар – Харбинай эмнэлгын ехэ хургуули дүүргээд, тус хургуулиин дэргэдэхи 1-дэхи эмнэлгэдэ профессор солотой эмшэн, аспирантнуудые хургадаг..

Албажанай Урин – Үбэр-Монголоой эмнэлгын ехэ хургуулиин удаа Токиогой эмнэлгын ехэ хургуулида хуража, удамшалал тухай шудалалта хэһэн профессор юм. Мүнөө США-да хуурижанхай, Америкэ Канада хоёрой хоорондо ябажа, эрдэм шэнжэлгын ажалтай.

Гармын Үржинэй Дашинима – Манжа гүрэндэ «Улас байгуулха ехэ хургуулида» хураад, 1955 ондо Монгол уласай гадаадада нэбтэрүүлхэ радио хорооной японоор нэбтэрүүлхэ таһагай юрэнхы найруулагшаар ажаллаа. Энээнтэй хамта түүхэ, соёлоор шэнжэлэлгэ хэжэ, шажан ба торгон дээрэхи зураг тухай элидхэлнүүдые ниитэлүүлдэг байгаа. Зарим ажалнуудын Германида хэблэгдэһэн юм.

Сэндын Хандасүрүн – Дашинимын эхэнэр, Шэнэхээн хургуулида багшалһан, 1955 ондо Монгол ошожо нютагжаһан. Монголһоо Дундада улас ошожо, Бээжэнэй ехэ хургуулида хураад, Монгол уласай музейдэ хүдэлһэн намтартай. Сэндэ гүн эсэгынгээ шудалһан «Монголоой нюуса тобшо» шудалжа, олон тоото үгүүлэл ниитэлүүлһэн байдаг.

Мүнхын Балдан – Монгол уласта мал ажахын дээдэ хургуулида мал эмнэлгын мэргэжэлдэ хураһан инженер солотой. Эвээнхэ хушуунай мал эмнэлгын дарга байһан, Үбэр-Монгол ороной түрүү ажалтан юм.

Балбарай Доржиханда – Үбэр-Монголоой мал, таряалангай дээдэ хургуули дүүргэһэн юм. Шэнэхээн адуунда хинан тогтоол хэһэн инженер солотой, Эвээнхэ хушуунай эрдэм шэнжэлэлгын газарта ажалтай байһан.

Жамбалай Жалсан – Ви Чэнэй дээдэ хургуулида мал эмнэлгын мэргэжэлдэ хураһан, үни удаан мал эмнэлгын ажал хэһэн эмшэн.

Мүнхын Дашагомпол – Үбэр-Монголоой багшын ехэ хургуули дүүргэһэн, Хайлаарай нэгэдэхи дунда хургуулида ажаллаад, һүүлээрнь Шэнэхээн дунда хургуулида даргаар хүдэлөө. Монгол хэлэ бэшэгэй үндэр дэсэй багша, Үбэр – Монголоой дунда хургуулиин монгол хэлэ бэшэгэй үндэр дэсэй багшын хинан тогтоохо комиссин гэшүүн, дэд профессор, доцент.

Үржинэй Чимэд – Үбэр-Монголоой багшын дээдэ хургуулида хураад, Хайлаарай нэгэдэхи дунда хургуулиин монгол хэлэ бэшэгэй үндэр дэсэй багша, дэд профессор, доцент.

Дондогой Норжин – Үбэр-Монголоой багшын ехэ хургуули дүүргэһэн, Хайлаарай багшын хургуулиин үндэр дэсэй багша, олон жэлэй туршалгатай багша. Үбэр – Монголоой дунда ба бага хургуулиин монгол хэлэ, бэшэгэй хэшээлэй дэбтэр найруулха ажалда оролсожо үнгэрһэн профессор.

Сэдэнэй Балдан-Доржо – Үбэр-Монголоой ехэ хургуули түгэсхээд, Шэнэхээн дунда хургуулиин химиин үндэр дэсэй багша, дэд профессор, доцент.

Дашын Сэбэлжэд – Үбэр-Монголоой багшын дээдэ хургуули дүүргэһэн, Шэнэхээн дунда хургуулиин хэшээл хүмүүжэлэй эрхилэгшэ, монгол хэлэ бэшэг зааһан үндэр дэсэй багша, дэд профессор, доцент.

Хуудуу Үржин – Үбэр-Монголоой багшын дээдэ хургуули дүүргэһэн, бага хургуулиин онсо дэсэй багша.

Сэрэнжабай Абида – Харбиной түмэр замай дээдэ хургуули дүүргэһэн, Хүлэн-Буйр аймагай улас түрын зүблөөнэй нарин бэшэгэй дарга байһан. 1952 оной зун бүхэ уласай хүдэлмэрийн баатар нэрэ зэргэдэ хүртэһэн, олон түүхын ном бэшэһэн.

Самбуугай Хамацэрэн – Үбэр-Монголой сэрэг засагай дээдэ хургуули дүүргэһэн, Эвээнхэ хушуунай дэд дарга, улас түрын зүблөөнэй дарга байһан.

Будын Мүнхэ – Эвээнхэ хушуунай дэд дарга, Хүлэн – Буйр аймагай улас түрын зүблөөнэй дэд түрүүлэгшэ байһан.

Даваагай Шагдар – Үбэр-Монголой багшын дээдэ хургуули дүүргэһэн, Эвээнхэ хушуунай дэд дарга, Эвээнхэ хушуунай арадай түлөөлэгшэдэй ехэ хуралай байнгын хорооной дэд түрүүлэгшэ байһан.

Доржын Гомбожаб – Харбиной ехэ хургуулида хураад, Бээжэнэй хүдөө ажахын ехэ хургуули дүүргэжэ, Үбэр – Монголой мал таряалангай хэлтэсэй дарга байһан. Мүн Эвээнхэ хушуунай дэд дарга, Хүлэн-Буйр аймагай мал ажалай тобшооной дэд дарга байһан юм.

Жамсаранай Булад – хушуунай дотоодые хамгаалха тобшоон дарга, улас түрын зүблөөнэй дэд түрүүлэгшэ байгаа.

Намжилай Намсарай – Монгол уласай эд засагай дээдэ хургуули дүүргэһэн, Эвээнхэ хушуунай арадай түлөөлэгшэдэй ехэ хуралай байнгын хорооной дэд түрүүлэгшэ. Олон жэлэй номон дарга.

Сэдэнэй Дашизэгбэ – Баруун хойтын үндэһэтэнэй дээдэ хургуули дүүргэһэн, Үбэр-Монголой хүдэлмэрийн баатар, олон жэлэй номон дарга.

Эрдэнийн Дамдин-Сүрүн – Мүгдэнэй эмнэлгын ехэ хургуули дүүргэжэ, Харбиной эмнэлгын ехэ хургуулида багшалжа үнгэрһэн.

Сэрэнэй Дэмбэрэл – Монгол уласай ехэ хургуулийн эмнэлгын халбари дүүргэжэ, мүнөө Улаан-Баатарта эмшэлдэг.

Гомбожабай Доржинима – Үбэр-Монголоой эмнэлгын дээдэ хургуули дүүргэһэн юм. Хүлэн-Буйр аймагай эмнэлгэдэ ажаллаад, мэдэрэлэй дотор халаагай эрхилэгшэ боложо, профессор соло хамгаалаа һэн.

Сэдэнэй Дашасэрэн – Үбэр-Монголоой ажаүйлэдбэрийн ехэ хургуули дүүргэһэн, тэндэ багшалһан, инженер солотой.

Балхуужан Дэршэн – Эвээнхэ хушуунай улас түрын зүблөөнэй дэд түрүүлэгшэ.

Доржын Дарима – Хүлэн-Буйр аймагай хониной хорооной найруулагша, арадай түлөөлэгшэ.

Халзайн Болод – Намай хургуули дүүргэһэн, Үбэр – Монголоой, Хүлэн-Буйрай аймаг, хушуунай хэмжээнэй уран зохёолшодой ниигэмлигэй гэшүүн, уран зохёолшон, шүлэгшэн.

Айлтагүйн Нумаа – Бүгэдэ Найрамдаха Дундада Арад Уласай нэгэдэхи шатын тоглогшо (артист) дуушан, Хүлэн – Буйрай дуу, хатарай бүлгэмэй дуушан, Үбэр-Монголоой арадай түлөөлэгшэ.

Жэгжэдэй Дэжэдмаа – Хүлэн-Буйр аймагай дуу, хатарай ансамблийн тоглогшо хатаршан, аймагай урлигай хургуулийн багша, Үбэр-Монголоой соёл удха урлигай ордоной хатарай багша, бүхээрорной соёлой системн түрүү ажалтан, доцент.

Согтын Должон – Хүлэн-Буйр аймагай урлигай хургуулийн багша, уласай дотоодохи олон урилдаанда шанда хүртэһэн. 2004 ондо Монголдо болоһон дуунай мүрысөөндэ алтан медальяр шагнагдаһан юм. Доцент.

Бабуудоржын Сэсэгмаа – улас дотороошье, гадагууршье алдаршаһан залуу дуушан. 1999 ондо Бээжэнэй түбэй үндэһэтэнэй ехэ хургуулийн урлигай

халбари дүүргээд, Үбэр-Монголоой дуу, хатар, зүжэгэй хүрээндэ дуушанаар хүдэлхэн. 2003 онһоо Монгол уласай СҮНС-ын магистрант, ОХУ, Солонгос, Япон, Гонконг, Макаад зэргэ газарнуудаар дуулахан юм. 1999 ондо бүхэхитадай үсөөн тоото үндэхэтэнэй «Тогос цом» мұрысөөндэ тусхай шанда хүртэхэн, 2001 ондо ОМОЗО-нын урданай дуунай түрүүшын урилдаанда түрүү һуурийн шанда хүртээ. Тэрэл ондо бүхэхитадай бага яһатанай урлигай нааданда «Шилдэг минэ дуучин» гэхэн шанда хүртэхэн, 2000, 2002 онуудта Хитадай залуу дуушадай урилдаанда, Үбэр-Монголоой урилдаанда түрүүлхэн, 2004 ондо Монгол уласай Дорнод аймагта болоһон олон уласай хэмжээнэй дуунай урилдаанда дэд шан абаһан, олон габьяа байгуулһан дуушан.

Доржопаламай Дондог-Жамса – Үбэр-Монголоой бэеын тамирай хургуулийн профессор, дэсэй бүхын хургагша.

Бальжинимын Дамбижалсан – Дундахи уласай олон удаанай бүхэшүүлэй мұрысөөндэ дүрбэн дахин алтан медальда, дүрбэн мүнгэн медальда хүртэхэн, хоёр дахин «Тала нютагай багахан барас», «Зогсоо бүхэ» нэрэ зэргэтэй боложо, юһэ дахин гадаада гүрэнүүдтэ барилдаһан намтартай залуу бүхэ. Мүнөө бүхэшүүлые хургадаг багша юм.

Жалсанай Дэшэн – «уласай абарга» солотой, дүрбэ дахин алтан медальда хүртэхэн бүхэ.

Сэвээнэй Түгдэм – «абарга» солотой бүхэ, гурбан дахин алтан медальда, хоёр мүнгэн медальда, хүрэл медальда хүртэхэн габьяатай, Үбэр-Монголоой бүхэшүүлэй хургагша.

Гомбын Сэпэлмаа – «Мүнгэн хундага» шан абаһан, мори урилдаагаар анханай тамиршан.

Ошорой Дулма – 1958-1960 ондо бүхы уласай хурдан мориной урилдаанда (1000 м, 2000 метртэ) илаһан тамиршан.

Бальжинимын Сэмжэд – бүхы уласай мянган метрэй зайда мори урилдаанай мұрысөөндэ түрүүлхэн шэлдэг тамиршан.

Гобол угтай Эрэнтын Аюултагүй – бүхы Үбэр-Монголой мұльхэн тэшүүрэй урилдаанда оло дахин түрүүлхэн, «Шэнэ Дундатауласай бэеын тамирай нээгшэ» гэхэн солодо хүртөө юм.

Хонбоон-Доржын Солонгуваа – 1959 ондо бүхы уласай санаар урилдаанда хүрэл медальда хүртэхэн тамиршан.

Бадмын Дэмбэрэлэй Дугар-Сүрэн – Үбэр-Монголой ехэ хургуули дүүргээд, монгол хэлэ бэшэг компьютертэ оруулха зэргээр шэнэ шудалалта хэжэ байгаа залуу эрдэмтэн.

Дашын Бүдэ – Хүлэн-Буйр аймагай 7-дохи хугасаанай арадай хуралай түлөөлэгшэ, аймагай нютагшан.

Сэрэнэй Сэмпил – Үбэр-Монголой 6-дахи хугасаанай арадай хуралай түлөөлэгшэ.

Семен – 1953 оной бүхы уласай хүдэлмэрийн баатар, малшан.

Борогшоной Жалсарай – аймагай бэлшээрийн нютагшан, 1964 оной бүхы уласай хүдэлмэрийн баатар.

Амагаабазар – 1954 оной бүхы уласай хүдэлмэрийн баатар.

Олон жэлэй хашар туршалгатай томоотон габьяатай багшанар гэбэл: Бадмын Дэмчиг, Болодой Норжимо Үбэр-Монголой үсөөн яһатанай найрамдалай түрүү хүн, Сэрэн-Дашын Дугармаа, Түмэрдэй, Хас-Жаргал, Ганжуурай Батажаргал, Мухаанай Данзан, Василиин Нансалма, Дашинимын Сэржимэдэг. Жамсын Намаа хургуулийн даргаар хүдэлхэн, Хүлэн-Буйр аймагай шэлдэг багша. Дэрэнимын Пагма – Үбэр-Монголой пионерэй шэлдэг хабсаран жолоодогшо байһан юм.

Энэ үгтэхэн олонхи бүридхэл 1994 он хүрэтэр абан харагдаһан байна.

НААТАЙ ЗОНОЙ ХӨӨРӨӨНҮҮД

Дашасэрэнэй Жамбал, Агын дасанай дэргэдэхи буддын шажанай академиин гүн ухаанай доктор солотой багша, эмшэ.

– Та хэзээ, ямар үнгэрэлтээр Шэнэхээн нютагһаа Ага ерэнэн гээшэбта?

– Би 1992 ондо хүгшэн эжын түрэлдэ Ага нютаг айшалжа гэр бүлөөрөө ерээ нэм. Тэрэ үедэ Агын дасанай шэрээтэ Бабуу лама Шажанай Академи бии болгохо бэлэдхэл хэжэ байгаа. Энэ хургуулида гүн ухаанай (философиин), уран зурагай, түбэд эмшэлэлгын гурбан халбари (факультет) байһан. Түбэд-Монгол эмшэлэлгын халбарид багшалха ажалда намайе урихаар хэлэхэдэнь, би зүбшөөгөө бэлэйб. 1993 ондо Бабуу ламын урилгаар Ага нютаг ерэжэ, багшалжа эхилээ бэлэйб. Монгол уласһаа хоёр багша, Энэдхэг уласһаа хоёр багша, Хитадай Үбэр-Монголһоо намайе уриһан юм.

– Танай хурагшад хэр олон гээшэб? Хаана эмшэлнэ бэ?

– Минии хурагшад олон ааб даа, 20 жэл болошоо, тэдэ эмшэд болонхой. Ага, Улаан-Үдэ, Санкт-Петербург, Москва, Хальмаг, Тыва, Монгол гэхэ мэтын газарта эмшэлнэ. Зариманиинь сууда гаража байна. Олон эмшэ хургажа гаргахада, саашадаа хүн зоной эрүүлжэлгэдэ ганса минии жүдхэхэнээ улам үргэн хэмжээтэй, хүсэ ехэтэй болоно. Яһала буянтай хэрэг үйлэдэнэбди гэжэ баяртай байгшаб.

– Та Шэнэхээндэ яажэ эмшэн болоһон, ямар хургуули дүүргэнэн, хаана ажалаа эхилһэн гээшэбта?

– Би баганаһанһаа хүниие үбшэн зоболонһоо мултаруулжа эрүүл энхэ ябуулха эмшэ болоһойб гэжэ хүсэжэ ябадаг нэм. Дунда хургуулия дүүргэхэдэ, Хушуунда эмшын хургуулида хурагшанарые абажа байһантай тааралдажа, тэндэ орожо хураһан байһаб. хуража дүүргээд, Бригадта

«хүл нүсэгэн» эмшэ (гүрэнэй бэшэ) гэжэ нэрлэгдэжэ, хүн зоной, хүүгэдэй ханяада-хамшаг, хото, гэдэһэнэй санха заһажа эхилээ бэлэйб. 1981 ондо Шэнэхээн нюутагтаа Эвенкэ хушуунай Түбэд-Монгол эмнэлгэдэ эмшээр хүдэлжэ эхилээб. Ажалайнгаа хоорондо Хүхэ-Хотодо, Үбэр-Монголой эмнэлгын ехэ хургуули, Түбэд-Монгол эмнэлгын халбарида һуража, 1988 ондо дүүргээб.

Һуралсалай дунда Хүлэн-Буйрай Эрүүл Хамгаалалай захиргаанай шалгалтаар дамжажа, 1987 ондо «Багша эмшэ» гэхэн соло олоо һэм.

– Та Ага тойрогто түбхинэһэн шэнэхээн буряадай хүтэлбэрилэгшэ болоһоной хубида танайхин «Алтаргана-2012»-то хэр зэргэ хабаадаба гэшэбта?

– Һайн хабаадаабди гэхээр байна. Шадабай Санжидмаа арадай дуунай урилдаанда алтан медальда хүртөө. Доржийн Сэнгэл хубсаһанай уран гартанай мұрысөөндэ мүнгэн медальда хүртөө. Жалсанай Үлзэйбата һур эдлэл, эмээл, хазаар, ногто, шүдэр хэжэ үзүүлээд, мүнгэн медальда хүртөө. Даваагай Баяр үхибүүдэй арадай дуунай урилдаанда хабадалсажа, хүрэл медальда хүртэбэ. Би ажалаа Һайн ябуулһанай тулада «Алтаргана» нааданай арбан жэлэй баяр дурасхалай медальда хүртөөб.

– Та гэр бүлэ тухайгаа хөөрөжэ үгыт?

– Минии һамган гэртээ арба гаран үхэр мал малжаад, үнэзгээ һаагаад, сагаан эдеэгээ буйлуулаад байдаг. Тиихэдэ бидэ сагаан эдэ элбэгтэй, сагаан эдеэгээр айлшадаа хүндэлжэ, хүн зондо хубаалдажа байдагбди. Хүбүүн Шажанай академидэ компьютертэ хүдэлнэ, бага басаган хургуулиин, ехэ басаган Амидхаашада хитад хэлэ заажа байһанаа Хитад уласайгаа Ган Сү Можын Су Бэй сен-дэ ажалтай, шэнэхээн буряадта хадамда ошоо. Тэндэ монгол, түбэд эмшээр хүдэлнэ.

– Худатнай ямар ажалда хүдэлдэг хүн гээшэб?

– Манай худа 1990 ондо Ган Сү Можын Су Бэй сен-дэ ажалаараа ошоһон Согтын Сэрэндоржо гээшэ. Су Бэй сенай Шүүхэ хорёондо орлогшо дарга байгаад, ажалһаа амаралтада гараа.

– Зай, хайн даа, танай ажалда амжалта хүсэе.

*Дансаранай Шэмэдсэрэн Абидын Мэдэгмаа хоёр Хоридо
ажалуудаг, бэрхэ малиад.*

– Танайхин хэзээ, хэнэй урилгаар Буряад нютаг ерэхэн гээшэбта?

– Бидэ 1992 ондо Ивалгын аймагай Эд Засагай ноён байһан Жабай Дашасэрэн гэжэ түрэлэйнгөө урилгаар Буряад нютаг айлшалжа ерэхэн байнабди. Тэрэ үедэ манай дүү хүбүүн Сэбээнэй Түгдэмтэн мэтэ хэдэн айл эндэ ерээд байһан байгаа. Манай түрэл хүбүүн Дашасэрэнэй түргэн саг соо паспорт (5 жэл эндэ нуурижаха) хэжэ үгэжэрхихэдэнь, хитадайнгаа Шэнэхээн ошожо, ерэжэ байха аргатай болоо бэлэйбди.

– Хэзээ Хориин аймаг ошожо, хони хараа хэмтэ?

– 1993 ондо дүү хүбүүн Түгдэмэйнгээ ябуулгаар Хори аймагайхид хони хараха айл абаха тохёолдо ушаржа, 6 нарада (июнь) Хори аймаг ошожо, хонишон болоо хэмди.

– Тэрэ сагта хони харахада хэр байгааб?

– Эхинэй үедэ, совхозай байхада, хүнэй эдэе хоол, салин хүлһэ, малай тэжээл, үбһэ хангалтатай хайн үгэдэг байгаа. 1996 онһоо хойшо совхоз бэшэ, зүбхэн, Ашангын хамааралтада орообди.

– Хэзээ болотор хони хараабта? Ямар үрэ дүнтэй гээшэбтэ?

– 1995 ондо Буряадай шэлдэг хайн (бэрхэ) малшан

боложо, Улаан-Үдэ ерэжэ, Хуралда орожо, шанда хүртөө бэлэйбди. 2006 он хүрэтэр хони хаража, Ашангын хони олон болгообди, өөһэдөөшье малтай болообди.

– Танайхин олон жэлдэ мал малжаһан дүй дүршэлөө ярижа үгыт?

– Хабар хониёо найнаар түллүүлээд (хурьгалуулаад) хониие ургыда садхааха, мандиртай газарта адуулжа садхааха хэрэгтэй. Мандирта садхаахада, хониной хотодо гэдэһэнэй хорхой шабхай арилха, бэе халаха, шангарха, тэжээл оложо үндэһэн тарга (уһан тарга) абахадаа, һуури табиha болоно. Зундаа шииглиг зүлгэ ногоондо адуулжа, 6 һарын эхээр нооһонойнь хөөрөжэ эхилхэдэ 6 һарын һүүл, 7 һарын эхээр хони, хурьгануудай нооһо хайшалдаг. Дараалан үндэһэн тарга абуулжа, намар шэлээр хягтай, ая гангатай, мангиртай газарта адуулха, хужар дэрһэндэ оруулха мэтээр тоһон тарга абуулна. Хони малда хэзээшье хужар дутаажа болодоггүй. Үбэл тала дайдаар унданай саһатай болохолоор шэлэ газар мал хүрөөгүй тунга газараар хониёо бэлшээхэ.

– Аба, эжынгээ нютаг анханай, ерэхэдэ ямарханаар ханагдаа һэм? Ямар хүндэ хүшэр зүйл тохёолдооб?

– Манай аба, эжы болон наһатай зоной хөөрэлдөөһөө ойлгоходом, буряад нютаг тэнигэр уужам, үзэсхэлэнтэ һайхан газар, үнэхөөрөөшье, ерээд, нюдөөрөө харахада, нарһан, шэнэһэн, хуһан, шугырһан хада уула һурлиг, үбһэ ногоон халюурһан, тэнигэр уужам тала, нуур, гол, уһа, бэлшээри элбэгтэй гоёл нютаг байба даа. Хотогородой барилга игсаржа обоороогүй, тааруу, хүн зоной зан абари болбосон. Үмдэхэ, зүүхэниинь тэгшэ сэбэр, зонтой уулзахада, ёһорхон хандажа, мэндэшэлнэ. Автобус, трамвайда һуухада, наһатай ба хүүгэдтэй хүнүүдтэ һуудалаа табижа үгэхэ, худалдаа-наймаада олоной газар эмхи дараатай. Багаханшье туһаламжа хүргөө һаа, баяр талархалаа мэдүүлхэ, багаханиие осолтоо һаа – буруу

мэдэхэ... Эндэ ерээд, аһан хүшэр-хүндэ зүйл юун байгааг гэхэдэ, ород хэлэ мэдэхэгүй, буряадшье зоной ородоор хөөрэлдэхэдэ, бидэ юушье ойлгохогүй байгаабди. Хаанашье ошо – ород хэлэн. Олон газараар тойрохо, үзэхэ һонирхолгүй байгаабди. «Эндэ ажамидарха болоо хаа, үхибүүдээ заатагүй ород хэлэндэ хургаха ёһотой» гэлсээ бэлэйбди.

– Үхибүүд тухайгаа хөөрөжэ үгыг?

– Манай бага хүбүүн маанадтаяа суг ерөжэ, БГУ-дэ ороод, ород хэлэнэй асуудал шиидхэбэрилээд, жолоошын хургуулида хуража, саарһатай болоо һэн. Һүүлдэ айл гэр боложо, мүнөө хадаа хүбүүн басаган хоёрын гурбадахи дунда хургуулида хурана.

1993 ондо манай дунда хүбүүнтэн ерөжэ, ажал ябадалай дунда харилсаанай хэлэ хураһан. Хоёр аша хүбүүднай нэгэдэхи лицей-интернадта хураа һэн.

Ехэ хүбүүнтэн Шэнэхээн нютагтаа – малшан, хоёр хүбүүтэй, аша хүбүүнийн Хүхэ-Хотын ехэ хургуулида хурана, багань Хайлаарта хурана.

Ехэ хүрьгэнтэн Шэнэхээндэ – малшан. Хүбүүн басаган хоёртой, басаганиинь Хүхэ-Хотодо ехэ хургуулида хурана, зээ хүбүүн Хайлаарта хурана.

Бага хүрьгэнтэн эжытээ (манай худагытай) Японидо ажамидарна. Хүбүүн басаган хоёртой. Японин ехэ хургуулин оюутад.

– Зай, һайн даа! Бурханаа тахижа, буянаа үргэжүүлжэ ябагты!

*Шулуун-Баатар, Хориин аймагай Ашанга нютагта
ажалуудаг, үхэршэн.*

– Та гэр бүлэ тухайгаа хөөрөжэ үгыг?

– Би 1944 ондо Шэнэхээн нютагта түрэхэн, сагаан малгай Хуасай угай Даваагай Дагбын басаганби. Минии үбгэн -

Тогтор Хуасай угай Эрдэнийн Лубсан-Дамба, дүрбэн хүүгэдэйнгөө багада наһа бараа һэн. Манай бага хүбүүн Хайлаарта 11-дэхи класс дүүргээд, 1992 ондо Буряад нютаг ерэжэ, ажал хэжэ ябахадаа, ород хэлэндэ һуража, жолоошоной хургуулида һураад, жолоошон болоод, модоной компанида хүдэлнэ. Хоёр хүрыгэнтэн – Шэнэхээн нютагтаа. Зээ хүбүүд хургуулида, ехэ зээмни Хүхэ-Хотын хургуулида һурана.

2001 ондо би ехэ хүбүүнтээ ерэжэ, Хориин аймагай Ашанга гэжэ нютагта үхэрнүүдые хараабди. Үнээдынь хаалгажа үзөөгүй, эмниг, дошхон үнээдые хаажа номгоруулбабди. Үхэрнүүдыень үдхэжэ, олон болгообди, сагаан эдээ дэлгэрүүлээбди. «Мал хараха – ама тоһодохо» гэгшээр бидэ өөһэдөө арба гаран үхэртэй болообди.

– Та үхэр хараһан дүй дүршэлһөө хубаалдыт?

– Бэлшээри нютаг һэлгэжэ, үбһэ ногооной, уһа бэлшээриин һайнииё дахажа, зөөжэ малжаха, наада захань хабаржаан, зуһалан, намаржаан, үбэлжөөн гэжэ байгаа хаа, зохимжотой. Мал уларил бүхэндэ олон газарай олон ондоо үбһэ эдихэдээ, тэжээл оложо таргалхадаа - һайн. Үбэлдөө үбһэ тэжээлээр үхэр малаа һайн тэжээгээ хаа, хабарай хагсуу хүйтэндэ ажархагүй, түлэ һайн абаха. Һү һаали элбэг байха. Хабарай һүүлһээ эхилэн ургы, мандирта садхаажа, зундаа үндэһэн тарга абуулжа, намартаа тоһон тарга һайн абуулна. Хэзээдэшье хужар марса дутаажа, уһа хомордуулжа болохогүй.

– Танай бага наһанда тохёолдоһон онсо баярта ушарал юун бэ?

– Минии мэдээ ороходо, нагаса аба, нагаса эжы, өөрымни эжы байгаа. 7 наһатай байхадамни, дүү хүбүүе айлһаа үргэн абажа, тэжээгээ һэн. Баяр гэхэ гү, гуниг гэхэ гү даа, – манай

аба 1945 ондо ород сэрэгтэ абаашагдаха ёһотой, ондоо хүнэй орондо баригдажа, Монголоор дамжажа, СССР ошоһон гэжэ ойлгодог байгаа. Нагаса абымни, эжымни наһан үндэр боложо, бүхы гэрэй ажамидаралай хойноһоо гансахан эжым жүдхөө һэн.

Нэгэтэ, 1956 он бэлэй, СССР гүрэнһөө абамнай ерэхэ һурагтай болоод, хүл газар хүрэхэгүй хүхилдэжэ байтарнай, нээрээшье, нэгэ үдэр ерэбэл хаш. Би дүүтээе урда хойно орон, һубарилдан гүйлдэжэ, ошоходомнай, хажуудахи хүнэй: «Танай хүүгэдүүд ха даа», – гэхэдэнь, абамнай барижа ябаһан шумадаанаа табижархёод, бидэ хоёрые тэбэрин абажа, ээлжэлүүлэн таалажал байгаа һэн. «Аба-а!» – гэжэ хоолойгоо шэшэрүүлэн дуудаад, эльгэндэнь няалдахада, юугээршье дүрсэлхэдэ, бэрхэ халуун, дулаахан дотоно хайратай һанагдаа. Дүүхэй бидэ хоёрые байн-байн эльбэжэ, таалаба. Эжым угтажа ерээд, гар гараа адхалсажа, урин дулаахан харасануудаа мүргэлдүүлжэ, нюдээе уһатуулан, хэхэг зогсоо һэн. Бидэ дүрбүүлээ гар гарһаа хүтэрэлдэн, һэеы гэртээ орообди. Аба, нагаса аба, эжыем алдын хадаг дээрэ самсатайгаар золгоод, хоймор дүүргэн дабшалжа һуухадань, манай гэртэ ямаршье ехэ хүр хүлдэ нэмэгдэжэ, гэрэл гилбаа гараһандал болоо бэлэй. Бидэ нэгэл һара абынгаа энхэрэл хайрада хүртэжэ, дулаасажа, томо түшэгтэнь омогшоод байтарнай, бусаха сагынь ерэжэ, бидэ халажа яданхай, мордуулаа бэлэйбди.

Аба: «Би бусаад, таанартаяа хэзээдэшье суг байха табилга саарһатай болоод ерэхэб даа», – гээд, хэды дахин эрьежэ хараад, нёлбоһоо аршаад ябаа һэн. Хожомынь СССР-һээ эрьежэ бусаад, эльгэнэй үбшэн хүрэжэ һаһа нүгшэһэн гашуудалта гунигта шэмээ дуулдаа һэн. Бидэ булта уйдхарлан, сүмэ дасанаа ошожо, үргэл-мүргэл хэжэ, юрөөл буян айладхаа бэлэйбди.

– Энэ буряад нютагта танай садан түрэл бии гү?

– Минии бүлэ ахайтан гэжэ бии, Улаан-Үдэдэ. Нагаса абжаа гэжэ байһан, мүнөө хүүгэдынъ бии, Бооржодо. Нагаса абжаа Агын Хүнхэртэ байдаг, зээ хурьгэнтэн Улаан-Үдэдэ ажаһуудаг. Бидэ харилсан айлшлалсажа, бэе бээдээ али шадахаараа туһалалсажа байдагбди.

Наһатантай уулзалга

– Танай тоонто хаана гээшэб, та хэды ондо түрэхэн гээшэбта?

– Би 1942 ондо Шэнэхээн нютагта түрэхэнби.

– Танайхин хэды ондо Буряад орон ерээ гээшэбта?

– Манай хүбүүн 1988 ондо 15 наһатайдаа мантаяа Агын тойрогой Могойто нютагай Улаан-Одондо ажаһуудаг түрэл садандаа айлшалаад бусахадаа, ород гүрэн ерэжэ һураха хүсэлтэй болоо һэн.

1992 ондо 11-дэхи класс дүүргээд, Могойтын түрэлэй урилгаар ерэжэ, түрэлхидэй дэмжэлгэтэйгээр хэдэн шэнэхээнэй залуушуултай суг Улан-Үдэ хотодо, Новосибирскын Улаан-Үдэдэхи һалбари һургуулида хоёр жэлдэ һуража, хайн үнэмшэлгэтэй дүүргээд, ород-хитадай оршуулагшын ажалда ороһон юм. 2000 ондо маниее урижа асараа бэлэй.

– Танай аба, эжы ямар нютагһаа гарбалтай бэ?

– Минии түрхэм аба (1898-1946) Агын Шулуутай нютагһаа гараһан, Байтай хүбдүүд угай. Эжымни (1910-2000) Онон мүрэнэй урда бэеын Шэбэртын буламда тоонтотой, Баатаржаан Харгана угай, хадам аба эжы хоёрни дээдэ Бооржо нютагтай.

– Та энэ нютаг ерээд, ямар ажалда хүдэлөөбтэ?

– Наһан залуу бэшэ, ород хэлэ мэдэхэгүй һэн тула ямар ажал хэхэб даа. Хари, ашяа харалсажа, хаа-яа буряад

хубсаһа-хунар оёхо, буряад ёһо заншал, узуур соёл тухай ярья дэлгэхэ, һониндо хаа-яахан бэшэхэ.

«Алтаргана» нааданда хабаадажа, шүүгшэ болохо мэтээр буряад соёлдо дуһал нэмэри оруулһайб гэжэ һанадагби.

– Танай һанаа сэдхэлдэ шэнгэһэн бага, залуу һаһанда холбоотой ямар зүйл байнаб?

– Манайхин 1942 оной намар Хинган уулые дабажа, урагшаа зөөжэ, Хуула голдо нютаглаһан юм. 1946 ондо абамни һаһа баража, холын зөөдэл, дотоодын дайн дүрьсэн, ута аяншалга, үгырэл, хоһоролой, үбшэн, зоболоной дундуур эжымни намаяа хүтэлэн үндылгэжэ, Лабарин ехэ дасан хүрэжэ, үргэл мүргэл хээд, гүрэнэй тэдхэмжээр 1951 ондо Шэнэхээн нютагаа бусажа ерээ һэмди. Би эжытээ нэгэ жэл үхэршэн айлда ажалдань хамһажа, үхэр адуулааб, эжымни дараадахи жэлдэнь хонишон ахайнда ажал хээ. Эжытээ үхэр хараһан айл үбэлдөө арбаад хоног, хахад һара соо нэгэ дахин зөөжэ шэнэ буусада буудаг байгаа. Хони хараһан ахайтан 3-5 хоноод лэ зөөжэ, шэнэ буусада буудаг байһан. Энэ хадаа хони малдаа үзүүр шэнэ бэлшээрийн үбһэ эдюулхын түлөө.

Үхэршэн айлай хүбүүн болон хонишон ахайн басаган Шойжид абжаа намда Шэнэхээн һургуули тухай, юу һурадаг тухайгаа хөөрэдэг байгаа, номоо үзэхэдэнь, онсо һонирхолтой һанагадаг һэн, бэшэг ном урбуулха дуратай гээшэм аргагүй. Нэгэтэ эжыдээ һургуулида ороо һаа гэхэдэм, эжымни намда: «Һургуулида, наада захада, эдээлхэ мүнгэн, бэшэг, ном, харандааш, тетрадь абалга – хуу мүнгэтэ байха. Мүнөө сагта бидэ хоёрто мүнгэ зөөри хаана байнаб даа, хайрлыш, басагамни», – гэхэдэнь, би ядуу заяандаа гомдожо, абамни байһан байгаа һаа гэжэ һанаата болодог байбаб. Һургуули эхилхээ ойртобо даа.

Нэгэтэ, үглөөнэй сай уужа байтараа, Базар ахай эжидэ хандажа:

– Мүнөө сагта шэнэ засаг үншэн, ядуу хүүгэдтэ туһа хүргэжэ, тэдхээжэ, хургуулида ябуулдаг гэлсэнхэй. Би басагандаш 20 түхэриг үгэхэб. Ши хоёр басагадаа хургуулидань хүргэ даа, – гэбэ.

Минии зосоо баяраар халижа, хэмээхэн Шойжид абжаатай газраа гаража, гар гараа барилсан, баярлан дэбхэрэлдээ бэлэйбди. Эжымни баяраар мэшээжэ (миһэржэ) хонон-үнжэн намда нэгэ һеэи шэрдэг, хүбэн хүнжэл оёод, 1953 оной мартын 1-дэ абжаатайм суг Шэнэхээн хургуулида тэмээн тэргээр хонон ябажа хүргөө бэлэй.

Тэрэ үдэр Шэнэхээн хургуулийн захирал (дарга) Согтын Жамса багшатай уулзажа, нэрээ дансалуулаад, хара бүхэндэ эдеэнэй мүнгэ - 8 түхэриг гүрэнһөө үгэхэ, хайн хураарай гэхэн зөөлөхэн захиралта дуулаад, нэгэдэхи «а» ангида (класста) орожо, илдамханаар энеэбхилһэн Д.Долгор багшатай золгоо хэм. Энэ сагһаа хойшо байрада хуужа, хуралсалай намтар эхилээ хэм. «Эрдэм ном хайн хураарай» гэхэн абым хүүлшын захяа сээжэдэм бэхихэн хадаатай. Дээрэнь хүндэтэ багшанарай хашаралгүй заабаряар анда нүхэдтээ найзалан, онсо хайнаар хураа бэлэйб. Энэ хадаа намда хээээшье мартагдашагүй соёл, эрдэм хуралсалай харгын эхи бэлэй.

Үшөө нэгэ мартагдашагүй баяр гэхэдэ, минии эжы намайе хургуулида оруулаад, гансаараа ажалда ябаха, би амаралтадаа хамаһахаб. Эжы бидэ хоёрто гэр гэжэ байхагүй. Эжы үбэлэй сагта үхэршэн айлда үхэр адуулха гү, али хонишон айлда хони адуулха, гал тогоондонь хамһаха. Би нэгэ үбэлжөөн айлда ажал хэхэб. Зунай саг эжым үнээ һааха, би амаралтадаа эжытээ суг нэгэ айлда

байжа, үнэ хаалсахаб. 1961 оной хургуулийн амаралтада үнэ хаахын забхарта эжынгээ суглуулхан мүнгөөр нэеы гэрэй тооно, үүдэ, хасабша, хана, уняя буряад дарханда захил хэбэб. 1962 оной зунай амаралтада эжыдээ заалгажа, түлгэ хониной хайхан нооһо шэлэжэ абаад, зээг 70 х 2 алда (халагай баруун) томожо, дааганай дэлһэ һүүлэй хилгааһаар дээбэрэй 6 ооһор (4х6 алда), үрхын 7 ооһор (3х7 алда), туургын 8 ооһор (1х6 алда), ута бүһэлүүрэй (30х4х2 алда), халагай баруун хилгааһа томооб, 4-өөр зэргэлүүлэн оёхо юм. Миний үеын нүхэд хаа-яа хамһалсадаг байгаа. Тэрэ сагта нэгэдэлэй хаалишад эртэ, 2 сагта, бодожо, нэгэ айлай 20-30 үнэ хаадаг һэн. Үхэр, тугалаа бэлшээгээд арбаад сагһаа хаалишад бултадаа эбтэй сугларжа, хони хайшалалгын, хониной хамуу угаалгын ажал хэгшэ бэлэй. 5-6 сагһаа оройн үнэ хааха. Энэ ехэ ажалай забһараар 40 үдэртэ зээг ооһороо томожо дууһаа бэлэйбди. 8-дахи нарын 20 гаранаар намаржаанда буужа, би захил хэһэн тооно, үүдэ, хасабша, хана, уняягаа асарааб, бригадаһаа 15 нэеы абаабди. Зосоогоо «энэ гэрэй бүрээһэ баһал олон хоног оёхо бээбди» гэжэ һанажа байтарни, эжымни намайе: «Ехэхэнээр бообо шаража, үрмэ худхаарай», – гээд, өөрөө бригададаа ошожо, нэгэ хониной мяха асараа. Бишье бообо, үрмэ бэлдээб. Үглөөдэрын 10 сагаар хори гаран һамгад, басагад, хэдэн үбгэд (залуушуул үбһэнэй ажалда) хадаг, бүд, аяга, табаг, ээрэһэн тэмээнэй нооһон бэлэгтэй ерэжэ, үбгэд гэрэй модо бодхоожо, эжы, абгай, абжаанар нэеы эсхэжэ, оёжо эхилээ. Би хэдэн басагадтай сай аягалха, эдэ бэлдэхэ ажал хэб. 4-5 сагаар гэрэй бүрээһэ оёжо дууһаад, гэрэй модондо тохоод лэ, бүмбэгэр сагаан гэр бодошоо һэн.

*Сэсэн ухаанаар бүридүүлэн бэлдэһэн,
Ханаанай уринаар оёһон гэртнай,
Хара мэтэ дүүрэн байжа,
Хайхан жаргалаар халиха болтогой!*

*Дэлхэйн уудам талын дунда
Дэлгэжэ бариһан һэеы гэртээ
Түгэс амагалан тэгшэ шадабаритай,
Тэнигэр баян ажамидархамнай болтогой! –*

гэжэ үрээлээ хайрлаа бэлэй. Ямар түргэн, бэрхэ эб
бүлхэмдэлтэй туһамарша зон гээшэб.

1947 ондо үймөөн дүрьеэн соогуур гэрһээ халаһанһаа
нааша өөрын гэхэ гэргүй ябаһан аад, мүнөөдэр лэ гэртэй
боложо оробобди. «Боро гэртээ - Богдо, хара гэртээ – Хаан»
гэжэ энэ гү? Ганса хоймор дүүргэхэ абам байхаяа яагааб?

БУРЯД АРАДАЙ ЗАНШАЛНУУДҺАА

ШАРУУҢА ТАБАГЛАХА, ТӨӨЛЭЙ ХҮНДЭЖЭ ЗАЛАХА ЁНО

Буряд зон үни сагһаа өөрын амидаралда тогтоһон онсо хэб намба, зан заншалтай байдаг. Буряадуудай шарууһа табиха заншал баһал өөрын гуримтай байһаниинь элихэн юм.

Адуун төөлэй ба хонин төөлэй гэжэ хоёр янза байдаг. Төөлэйе заабол эрэ хүндэ баридаг. Эхэнэр хүндэ юрэнхыдөө хониной сээжэ, бэеын мүсые, ууса табагладаг. Шарууһа табаглаха тусхай хүниие уридаг юм.

Шарууһан төөлэй хүндын дээжэ болоно. Төөлэй түрын найрай түрүүшүүлдэ: худын болон ахамадай түрүүдэ табидаг. Төөлөйдэ табан заһал хэдэг. Сэбэрхэнээр хуухалагдаһан, угаагдаһан, шанагдаһан хониной толгойн шэхэнэй арада, хоёр жабжада тус бүридэнь хоёр-хоёр хүндэлэн отолжо, үргэхэдэ бэлэн болгожо заһадаг. Соходонь гурбалжан хэлбэритэйгээр хүндэжэ, мүн лэ үргэхэдэ бэлэн болгодог. Тиигээд төөлэйгөө тэбшэтэй мяханай оройдонь хамар талаарнь айлшан руу харуулаад табидаг. Төөлэйн баруун талада дала табихадаа, хамар талыень өөдэнь, тогоон талыень айлшан руу хандуулдаг. Табагта орохо бусад мүсэнуудые: шагайта, можо, хабһан, далыень (хальһыень, борьбо тойниинь, мэнгээрһыень абаһан байха ёһотой) тус бүридэнь хоёр таладань отолдог. Түрүү мяханай доронь жэжэ мяха табижа болоно. Юрэнхыдөө, шарууһанай газар руу мүсыень айлшан руу харуулжа табагладаг юм.

Дээдэ талада һууһан найрай ахамад гү, али худын түрүү табаг мэдүүлэн, сархууд үргэгдэһэнэй һүүлээр, төөлэй хүндэхэ мүнгэн хутагаар хүндэжэ, хэсэг мяха одото тэнгэри, орон дэлхэй, ошото галда үргөөд, өөрөө ама хүрэжэ, төөлэйгөө нара зүб эрыюулээд, дээрэнь нэгэ хабһа табижа,

залааһа заладаг. Найр нааданай нилээд үргэлжэлжэ, дууһаха тээшээ дүтэлжэ байхада, залааһа абаһан хүн төөлэйн уураг тархиге нээгээд, түрүү залаһан хүндээ эрьюулэн барихадань, тэрэнь доро талынгаа хоёр хүндэ баридог. Тэдэ хоёр хүн төөлэйе тодон абажа, хабһанай бураа талаар уураг тархигеа амсаад, төөлэйгөө тэхэрюулнэ. Дараалан һуугшад далын, шагайтын, можын хоёр талын отолодоһые хүндэн абажа үргөөд, ама хүрэжэ, залааһа залана.

Нилээд баян шадалтай айл адууһан төөлэй табиха гуримтай байһан юм. Адууһан төөлэй табан гү, али долоон заһалтай юм. Хоёр шэхэнэйн урда тээ, хоёр жабжадань хоёр-хоёр отолжо, хамарайнь үзүүр дээрэ гурбалжан хэлбэритэйгээр хүндэжэ, үргэхэдэ бэлэн болгодог. Адуун төөлэй хүндые баригша хүн хоёр шэхэнһээн шэхэдэн гол хүндээ барина. Түрүү хүн мүнгэн хутага барижа, хүндэһэн хэһэгие абажа үргөөд, саашаадаа хонин төөлэйтэй адляар заладаг.

ШАРУУҢА ТАБИХЫН ҮРЭЭЛ

Түрэ, хуримай нааданда сугларһан зондо улаан шарахан сай, духаряа аягалжа, сагаан эдеэн табаг мэдүүлһэнэй һүүлээр үбгэн буурал наһатан шарууһанай үрээл хайрладаг:

Үндэр уулын оройдо хурьгалһан

Үнгэтэ сагаан хониноймнай

Үндэгэн сагаан хурьган.

Үрээжүүлэн үдхэхэн эрье сагаан хонёороо

Эдеэн бүгэдын эрхим дээжэ болгожо,

Эрьеын шарууһа табидог эртэнэймнай зан.

Бум сагаан хонин хүрэгэй доторһоо

Боро толгойто хонийо барижа,

Мүнхэ түрын хара хүниие залажа,

Мүнгэн хутагаар үрлэн байжа,

*Гүн ехэ шэрэм тогоондо болгоод,
Гүнзэгы ехэ модон тэбшэдэ табаглаад,
Арбан хоёр мүсыень
Амида ёһоор зохёон табигжа,
Мүнөөдэрэй үлзытэ хайхан хуримда
Холо, ойроһоо хуран морилһон
Хотоло олон хүндэтэ айлиад,
Худа, худагы болон
Ураг түрэлэй үргэн олон таанартаа
Аманай бэлэг ехэтэй,
Арюухан зохид харгытай,
Амитан зондо туһатай,
Амгалан тэнюун жаргагты!
Удамта ёһоо сахижа,
Уг гарбалаа хахижа,
Олон үхибүүдые үдхэжэ,
Олониие оройлжо ябагты!*

УУСА ТАБАГЛАХА, ЗАЛАХА ЁҢО

Хурим, түрэдэ худагын түрүүдэ ууса табидог. Мүн лэ басагаяа харида мордуулжа байхадаа, эхэ, эсэгнь басагандаа голлон, тиихэдэ найр нааданда сугларһан «найманхан үһеэ надхуулһан үхин эрдэни» гэгдэдэг басагадые дээдэ талада һуулгажа, уусатай табог табидог. Ууса табоглахадаа, тэбшэтэй мяханай дундань табяад, хоёр талаһаань хоёр-хоёр отолжо хүндээд, үргэхэдэ бэлэн болгоно. Уусын зүүн талада шагайтын шагайн хонин талыень дээшэнь, шагайень айлшан руу хандуулжа табидог. Уусын хажуугаар үбсүүн амяараа табоглагдадаг. Үбсүүнэй баруун талада хабһа, зүүн таладань һээр тус тустань хоёр отолжо заһадаг юм.

Басаганай харида мордохо ехэ нааданда хадамда ошохо басаган хэдэн басагад, хүбүүд нүхэдтээ, үбгэн түрүүтэй дүхэригэй голдо заларан нуухадань, урдань сагаан эдээн табэг, ууса табигдадаг. Нааданай эхилхэдэ, басагад, бэрээд улаан шарахан сайгаа олондо аягалжа, шиираг залуу хүбүүн дүхэригэй дунда орожо, мүнгэн хутагаяа бүхэһөө абажа буулгаад, баруун гараараа малгайгаа абажа, зүүн хугадаа хабшуулаад, олоной урдаһаа урагшаа мұхын хоёр гарайнгаа альга дэлгэжэ: «Сагаан эдэе баригты!» – гэжэ табэг мэдүүлдэг. Тиигээд арюун сагаан һархагай дээжэ алтан, мүнгэн хундагануудта аягалжа, мэлмэлзүүлэн байжа найрай олондо баряад, үбгэн буурал наһатайшуулда үрээлээ хайрладаг:

Үглөө бүри наранай һайханиие хаража,

Үдэшэ бүри үрээлэй һайханиие

шагнахатнай болтогой!

Хотоороо дүүрэн табан хушуун малаа үдхэжэ,

Хоймороороо дүүрэн хоёр хушуун үри

үдхэжэ ябахатнай болтогой!

Найрлаһан газартатнай набиша сээсэг дэлгэрэг,

Хүйлэрһэн газартатнай хүхы шубуун донгодог!

Олоной орой, түмэнэй түрүү боложо ябагты!

Табэг мэдүүлһэнэй һүүлээр дээдэ талын басаган мүнгэн хутага абажа, уусын хоёр талын хүндэгдэһэн хэһэгыгэ эсэгэ тэнгэри, эхэ дэлхэй, гал заяашада үргөөд, ама хүрэжэ амасаад, альган дээрээ нара зүб эрьюулэн заладаг. Залааһа абагша мүн нара зүб эрьюулээд, баруун гараараа ёһолон мүргөөд, хуряан абана. Үбсүү болон бусад залааһанай мяхыгэ дээрэхитэй адлиханаар заладаг.

Удаань уригдажа ерэхэн тусхай дуушан хадамда мордохо гэжэ байгаа басаганай урда нуужа, уусын дуу дууладаг. Дуунай удхань юрэнхыдөө аба, эжы, ахамад

томоотоноо хүндэлжэ, амараг нүхэр, үри хүүгэдээ энхэржэ
ябахые хургаһан захяатай байдаг юм.

* * *

*Тұрын олон түшэмэдтэ
Төөлэйн домог үргэе,
Найрай олон түшэмэдтэ
Наадамай дуу үргэе.*

* * *

*Алтанхан дэлхэе гиигүүлхэн
Алтан шара наран байна.
Амитан бүхэниие жаргуулхан
Абарал дээдэ богдо байна.
Дүрбэн зүгые гиигүүлхэн
Түхэрезн шара наран байна.
Дүлбэгэр амитаниие жаргуулхан
Бурхан багшын шажан байна.*

* * *

*Сагаагша үнээнэй хаамалхан,
Гамган эжын нэрэмэлхэн
Гархагайнгаа дээжые
Гайхан худанартаа бария.
Хүригшэ үнээнэй хаамалхан,
Хүгшэн эжын нэрэмэлхэн
Хүнэнхэнэй дээдэ духаряе
Хүндэтэ худанартаа бария.
Алагша үнээнэй хаамалхан,
Абгай бэрездэй эдхэмэлхэн
Амтынгаа дээжые
Ахамад таанартаа бария.
Хурьгатай хониной хаамалхан,*

*Хүүгэд бэрээдэй эдхэмэлхэн
Хүндэтынгээ дээжые
Хүүгэдхэн таанартаа бария.*

** * **

*Орьёлоо булагай эхиндэ
Ундалхын тухайда буугаарай.
Орониие холо ошоболии,
Олонхон зоной ёһо юм.
Арьялаа булагай уһаниинь
Эршэмтэй түргэн урдадаг юм.
Арай багахан амитании,
Аба, эжыгээ ханахаш даа.
Үбэр булагай уһанай
Урасхал түргэн байдаг юм.
Эрхэ багахан амитании,
Эжы, абаяа ханахаш даа.*

** * **

*Ардаг ардаг мориниини
Адуугаа гэжэ ханаха лэ.
Айдар багахан бээшн
Абаяа гэжэ ханаха лэ.
Эмниг эмниг мориниини
Эжэлээ гэжэ ханаха лэ.
Эрхэ багахан бээшн
Эжыгээ гэжэ ханаха лэ.*

** * **

*Үндэр уулын модондо
Үнгын шубуун донгодону.
Үлгэдэн тэнжээһэн эжышн
Үриеэ гэжэ ханаха лэ.
Хүбишын үндэр модондо*

*Хүхы шубуун донгодоно.
Хүхүүлэн тэнжээһэн эжышни
Хүүхэнээ гэжэ ханаха лэ.*

** * **

*Хүбиэ газар бартаатайл, –
Хүлэг морин хүдэр лэ.
Хүнэй газар хатуухан, –
Хүндэтэ һайханаар һуугаарай.
Дүрбэлжсэн уулаа харахадаа,
Нютагаа гэжэ ханахаш.
Дүрбэнхэн эхэ, эсэгын хургаалаар
Дүүрэн жаргалтай һуугаарай.
Холбоонхон уулаа харахадаа,
Нютагаа гэжэ ханахаш.
Хоёрхон эхэ, эсэгын үрээлээр
Хубитай жаргалтай һуугаарай.*

** * **

*Оюун, субад эрдэниэ
Угаан, аршан хадагалаарай.
Ушаржа ханилтан нүхэрөө
Уянхан аргаар хүндэлөөрэй.
Алтан, субад эрдэниэ
Аршан, угаан хадагалаарай.
Аба эжы хоёроо
Ашалан, туһалан хүндэлөөрэй.*

** * **

*Ахмадхан олониие атаархуулмаар
Аятай нэрые дуулгаарай.
Энгэй хүниие эндүүрүүлмэ
Эетэй нэрые дуулгаарай.
Аба, эжын хургаалаар
Алдуугүйхэн ябаарай.*

*Арадхан олонойнгоо дунда
Аятайхан нэрэтэй ябаарай.
Алтан шарахан зулаяа
Бурхан багшадаа бадаруулаарай.
Абал, эжсынгээ захяагаар
Алдуугүйхэн ябаарай.
Эжын, абын хургаалыг
Эндүүгүйхэн дахаарай.
Эгээл олоной дунда
Эетэй суутай ябаарай.*

** * **

*Түлгэ-түлгэ хонёороо
Төөлэйлхэдэжэ мордохуулбабди.
Түрэлхид олон аха, дүүнэрээрээ
Дүхэриглэхэдэжэ мордохуулбабди.
Хурьган-хурьган хонёороо
Хуримлахадажа мордохуулбабди.
Холо, ойрын аха дүүнэрээрээ
Хуран сугларжа мордохуулбабди.*

Эндэ Шэнэхээнэй дунда хургуулийн багша Дашын Сэбэлжэдэй бэшэһэн «Шарууһан» гэхэн гаршагыг үндэлжэ, эхэ материал болгон абтаба.

САГААН ЭДЕЭ БАРИЖА, САРЮУН ДОРЮУН ЯБАЯ

Һүн хадаа сагаан эдеэнэй эхэ. Үнээнэй һүн, хони, ямаанай һүн, тэмээнэй һүн, гүүнэй һүн гээд лэ, тушаа бэридээ онсо шэдитэй, хэрэгсээтэй байдаг ааб даа. Һүн соо олон зүйлэй тэжээлтэ элемент, витаминууд байдаг хаа, хүнэй бөөдэ онсолон дурадхахада, хүүгэд ба наһатайшуулда гол шухала

эрүүл энхын тохиромжотой эдээн гэжэ мэдээжэ. Түүхэй хүн, хөөрэхэн хүн түбэд эмдэ хүлгэ бүрилдүүн болодог.

Нүнһээ абаха тоһоной зүйл гэхэдэ: сүсэгэй, машинын зөөхэй, байлгасын зөөхэй, хөөрэхэн хүнэй хүшөөд эһэн, сагаан тоһон, айрагай тоһон, шара тоһон гэжэ байдаг. Зөөхэйгөө худхажа шүүһэнһэнь тоһо илгаруулаад, хүйтэн уһаар угаахада, сагаан тоһон болоно. Илгарһан шүүһэ худхаад уужа болодог. Зөөхэй бусалгажа эдидэг (саламат). Сагаан тоһо, айрагай тоһоёо тогоон соо аалихан гал дээрэ табижа, багахан талха һамаржа байгаад бусалгахада, сүбынь илгаржа, сэбэр шара тоһон абтаха. Сүбыень эдихэдэ үеэг зөөлэн зохид байдаг даа. Манай буряад зон шара тоһотой сайгаа уужа, шара тоһотой айраһа хилээмээ эдихэдэ бэе дулаасажа, үеэг садхалан ябадаг бэлэйбди. Шара тоһон түбэд эмэй нэгэ хүлгэ бүрилдүүн боложо, хүйтэн хии тууха, элшэ олгохо, хүйтэн һалхи абаһан үе мүсын шара уһанай үбшэ заһадаг, 3 жэл хурлаһан шара тоһон хүлдэһэн шарха, гэдэһэнэй хабдар мэтые заһадаг. Шара тоһо эдихэдэ, элдэб үбшэнһөө хамгаалха шанартай байдаг.

Тараг, айраг: урда сагта тарагай эхэ хүрэнгэ жэлэй дүрбэн сагта айл бүхэндэ бэлэн байдаг байгаа. Нүеэ бүлээдхээд, эхэ хүрэнгэтээ ниилүүлжэ, дулааханаар орёогоод, хэһэг хугасаа (2-3 саг) байлгахада, тараг бүрилдэдэг, нүөөр бүриһэн тарагыг хөөрэхэн тараг, түүхэй нүөөр бүрилдэһэн тарагыг түүхэй тараг гэдэг. Түүхэй тарагаа һабадаа хэжэ, түүхэй нү, али машинадаһан нүеэ тараг дээрэ хэжэ ниилүүлээд, бүлэнэ. 2-3 үдэр һайса бүлэхэдэ, хөөһэлиг, сагаан үнгэтэй, гашуубтар амтатай һайхан айраг болоно. Хүнэй тараг, айрагаа ходо уужа байгаа хаа, бэе жэгдэхэн, таарамжатай байха, нойрто һайн байдаг. Тараг, айраг уухада, бэеын шэнэ, хуушанай холилсоо һайжардаг, дотор үбшэн заһардаг. Эдхэхэн айраг хоро арюудхаха шадабаритай. Эмдэ хорлогдоһон, могойдо

хадхагдаһан хүндэ уулгаха, түрхихэ, шабахада, һайн байдаг. Яндан туранхай малда айраг шудхахада, тэнхээ ородог.

Сагаа, аарса: хүсэд эһэнэн айрагаа бусалгахада, сагаан болодог. Сагаагаа шүүхэдэ, аарса болодог, айрагаа бусалгахадаа, тогоо нэрэжэ, хүнэй архи гаргадаг бээ. Аарса сагаагаараа арһаяа элдэжэ болбосоруулдаг. Мүнөөшье Шэнэхээндэ сагаагаар арһаяа элдэдэг зандаа. Сагаанай шүүһэ халаажа, зосоонь һуулгаха гэхэ гү, али хүл, гарай үбшэ аргалдаг. Баһа сагаанай шүүһэ удаан бусалгажа үдхэрүүлээд, арһанай яра, шарха аргалдаг.

Һүн аарсаар буйлуулжа хэһэн сагаан эдеэн: халааһан аарсан гээшэмнай бэе дулаасуулдаг эдеэн.

Зуурмаг: зунай сагта аарса хүнтэй зууража уухада, һэрюун, зохид ундан болодог.

Хоймог: аарсаяа хүтэй халта зууража зөөлэрүүлээд, дээрэнх халуун (80 С оршом) арай хөөрөөгүй һү хэжэ, аалихан худхахада, хоймог болоно. Хоймог гээшэмнай һайн тэжээлтэй амтатай эдеэн даа. Шүүһэниинь ямаршые зохёомол ундантай адлишаахаар бэшэ үнэ сэнтэй ундан гээшэ. Һүн аарсан хоёрые элдэб аргаар бусалгажа гаргаһан ээдэмэг, ээзгэй, бусалгуур гэхэ мэтээ шүүгээд, аарсатай айрһа, жэмэстэй айрһа, уурагай айрһа болгон, хатаажа абадаг һэн. Баһа хөөрэхэн тарагай хурууд, ээдэхэн хүнэй хурууд, хоймогой хурууд гээд, хатаажа хуряадаг бэлэй. Ээдэхэн һүеэ бусалгахада, творог болодог.

Һүн, тоһон, зөөхэйгөөр болбосоруулһан сагаан эдеэн: шара, сагаан тоһотой гү, али зөөхэйтэй хөөрэхэн хүндэ талха зууража, пирог, хабшамал, няамал хээд, духовкодо болгодог, бообо шарадаг. Һүеэ үдхэртэр бусалгаад, дээнэнх жэмэс нэмээд, няамал болгодог. Шара тоһоор талха зууража, шара тоһондо шаража, габжа бообо болгодог. Мойһотой үрэмэ шанадаг.

Гүүнэй хүн, сэгээ: гүүнхээ хаахан хүеэ тусхай хүрэнгөөр бүрихэдэ, үнэ ехэтэй ундан болодог. Сэгээ хүнэй бээдэ тэжээл үгэдэг, шуһанай тоһо бууруулдаг, зүрхэнэй тамир хайжаруулдаг, бөө тэнхэрүүлжэ, бүхэжүүлдэг, шэнэ, хуушанай холилсооо түргэдүүлжэ шэнэлдэг. Хүнэй нервнэ системэдэ хайн нүлөө үзүүлжэ, сэдхэл ханаа тэгшэлдэг. Нойр хайжаруулдаг юм даа, халдабарита үбшэнһөө хамгаалжа, арһанай яра, шарха эдэгээдэг. Хүндэ үбшэнэй хүжэрхые аалидхадаг эмтэй домтой ундан гээшэл даа.

ТОГООНОЙ АРХИ НЭРЭЛГЭ

*Шабарай дундаһаа халбарһан
Шарахан сэсэгэй хайханиинь бэ.
Сагаанай дундаһаа шалгарһан
Һархагай дээжын гоёхониинь бэ.*

*Уһанай дундаһаа дэлгэрһэн
Улаахан лёнхобын хайханиинь бэ.
Ууралай дундаһаа шалгарһан
Унданай дээжын гоёхониинь бэ.*

Эртэ урда сагта олонхи айл айрагаа бүлэжэ, тогоо нэрээд, хүнэй архи гаргадаг байһан. Зунай, намарай тэнюун амгалан сагта һэеы гэрэй баруун урда дэбдихэн шэрэмэл шэрдэг олбог дээрэ энгэртэй дэгэлтэй, тойробшо малгайтай хэдэн үбгэд томоотодой дабшалан һуухадань, айлай эзэн эхэнэр ябаган шэрээ урдань табижа, шанагын шабардама шара улаан сай аягалжа, сагаан эдеэн табаг, бүхэли мяха табяад, һархагай дээжэ аягалдаг заншалтай байгаа. Томоотод аажамхан һархагаа шэмэжэ, түүхэ домогһоо эхилэн мал малжаха дүй дүршэлөө байгаалиин шэнжэ хүрэтэр хөөрөө дэлгэдэг бэлэй. Мүн лэ дуушые

дууладаг бэлэй:

*Ардагые хайханаар унахал хаа,
Амыень дүүмээд аргаархан.
Архииень хайханаар уухал хаа,
Аяыень дагаад аргаархан.
Унагые хайханаар унахал хаа,
Уламыень дүмээд аргаархан.
Охиень хайханаар уухал хаа,
Омогоо дараад аргаархан.*

Түрэ, хуримдашые нэрэмэл архияа аягалдаг заншалтай гээшэбди. Эндэ тогоо нэрэжэ, хархагай дээжэ – хүнэй архи гарган абаха тухай богонихон яريان үгтэнэ.

Хамагай түрүүн хааһан түүхэй хүөөр тараг бүрижэ, хабадаа айраг суглуулаад, бага хү холижо бүлэнэ. Энэ айрагаа оло дахин бүлэжэ, хүсэтэй гашуунаар эһээжэ абабал, нэрэжэ гаргаһан архинь хайн охитой байдаг. Айрагаа бүлэхын хажуугаар халаажа, хабаяа бүтүү орёогоод эһээхэ хэрэгтэй. Айрагаа халааха арга: хабатай айрагайнгаа хахадые тогоондо юулээд, намаран байжа халаагаад, хөөргөн хабадаа хээд, хүйтэн айрагаа ниилүүлээд бүлэдэг. Хайнаар бүлэбэл, тоһониинь илгаржа, хөөрэн дээшээ гараха ёһотой. Тиихэдэнь тоһоёо шүүгээд, хүйтэн уһанда угаажа абадаг. Намар хэрюун байбал, айрагаа орёожо хүсэд эһээхэ юм. Айрагай халаалтань таараагүй хаа гү, али бүлэһэн тоонинь хүсөөгүй хаа, тоһон илгархагүй, айраг хүсэд эһэжэ шадахагүй, гараха архинь уһабхи байдаг. Хэрбээе хү машиндажа зөөхэй абahan байбал, тоһо илгаруулха ажал гарахагүй, гансал хайнаар бүлөөд, халаажа эһээхэ ушартай болохо.

Томо тогоондо халаажа бүлэһэн айрагаа юулээд, бүрхөөр (үйһөөр гү, али модоор түнхимэл, доогуураа

дэлбэгэр, дээгүүрээ нарибтар, оёоргүй, хабхаггүй набые) тогоон дээрээ табяад, тогоон бүрхөөр хоёрой уулзуурые зузаан сэбэр сагаан бүдөөр жиирэглэдэг. Бүтүүгээр нэрээ хаа, түрүүн бүрхөөрөө хабхаглаад, айрагаа хайн халааж бусалгадаг юм. Тиигээд хабхагыень абаад, бүрхөөрэй зосоо хоёр хэнжэтэй амхарта үлгэдэг. Хэрбээе задагайгаар нэрэбэл, бүрхөөрэй дотор нэгэ таладаа хэнжэтэй, нүгөө таладаа сорго тааруулхан, досоогоо хонхогорхон модон хэрэгсэл бага доошонь хазайлган үлгэдэг. Тодуурай сорго доро бутан (архи нэрэдэг шэрэм гү, али шабар амхарта) тододог. Бүрхөөрэй дээрэнь жалабша гэдэг жэжэхэн нимгэн шэрэм тогоо табижа, жалабша бүрхөөр хоёрой уулзуурые зурагар сэбэр сагаан бүдөөр жиирэглэн бүтүүлнэ. Жалабша соо хүйтэн уһа юулээд, халахатайнь сасуу хэлгэжэ (4-7 дахин) байха ёхотой. Юрэдөө, 1-3 дахин уһыень хэлгэхэдэ, гараха архиин хэмжээн бага, амта шанарынь хатуу хайн байдаг. Тэрэниие охи гэжэ нэрлэдэг юм. Эндэ задагай аргаар нэрэхэдээ, охи абажа болоно. Оло дахин уһыень хэлгэбэл, гараха архиин хэмжээн ехэ, амтаниинь нула байха. 3-6 дахин хэлгэхэдэ, архи нэрэгдэдэг, 6-7 хэлгэбэл, һубса (нула архи) гарадаг гээшэ. Архи яагаад гарадаг юм гэхэдэ: айраг бүтүү тогоондо бусалгахата, айрагай халуун уур хүйтэн уһатай жалабшада хүрэжэ, хүлэрэн, архи болон соргоор гоожодог. Энээниие «хархагай дээжэ хүнэй архи, амта хатан шэмын архи» гэлсэдэг. Хүнэй бээдэ зохимжын талаар ондоо ямаршые архиһаа хайн байдаг.

Архиин амтые үшөө хайн болгохын түлөө абатан архияа дахин айраг сагаандаа холижо нэрэдэг юм. Иигэжэ нэрэхые «харюулан нэрэхэ» гэлсэдэг. Харюулгын архи тухай иимэ дуун бии:

*Булганаймнай эдеэлсэ
Бурматай хүбшын оёрто.
Булта зоной зугаалса
Буламтай танхын харюулга.
Шэлүүхэнэймнай эдеэлсэ
Шэрэнги хүбшын оёрто.
Шинии, минии зугаалса
Шэрэмхэн танхын харюулга.
Үнэгэнэймнай эдеэлсэ
Үргэн шара талада.
Үетэн зоной зугаалса
Үетэй танхын харюулга.*

Шэмын (түрүүшын) архиие дахин нэрэхэдэ, шараса болоно. Шарасые үшөө нэрэбэл, хорзо болоно. Хорзые дахяад нэрэхэдэ, хорон архи болодог юм. Шэмын архида хээрын янза бүрийн жэмэс холижо нэрэбэл, даранхан гарадаг. Тэрэниие монголшууд «хатан амтатай» гэлсэдэг. Зарим үедэ эмэй үбһэ холижо нэрээд, тэрээгээрээ хуушан тогтоһон үбшэнэй эмнэлгэдэ зорюулдаг юм.

Тогоо нэрэхэдээ, айрагай шатажа урахаһаа болгоомжолжо, тогооной гол хүйһэн доро нойтон шабааһа табижа, тойруулан хуурай аргал түлидэг юм. Айрагынь бусалхадаа, сагаа болодог. Урданай зон сагаагаа хүтэй холижо бусалгаад, ээзгэй, хоймог, зуурмаг мэтын амтатай найхан сагаан эдеэн болгожо эдидэг, мүн баһа арһа элдэхэдээ хэрэглэдэг байһан юм.

Һүнэй архи уужа нарьяһан зулуушуул иигэжэ дуулалдаг заншалтай юм:

*Тарган-тарган боро улаанхан
Талын харгы жэгдэрүүлнэ.
Танхын харюулгын хархагынь*

*Табатай зохидоор нарьюулна.
Ардаг-ардаг боро улаанхан
Арынгаа харгы жэсгдэрүүлнэ.
Айраг сагаанай нэрэмэлхэн
Алагхан зүрхыемни мэнэрүүлнэ.*

ТООНТО ТАЙХА ЁНО

Буряад зон уулзажа, мэндээ мэдэлсэжэ танилсаһанайнгаа һүүлдэ: «Танай тоонто хаана гээшэб?» – гэжэ һуралсадаг гээшэ. Энэнь унаһан шорой, түрэнэн нютагыень асуужа байгаа юм.

Урда сагта буряад зондо тоонто тайха ёно байгаа. Тоонто гэртэнь үри хүүгэдые заяажа, гэр хотоёо баярлуулжа, гурба хоноһоной һүүлдэ тоонто тайха гэжэ баяр болодог һэн. Энэ баярта һаяхан мүнделһэн үхибүүнэй хүйһэ хүндэһэн эжы, хүршэнэр, түрэлхид бэлэг барихаяа ерэхэһээ гадна, үхибүүтэй болодоггүй бэрээд үри хүүгэдэй һүлдэ олохо гэжэ зорюута ердэг һэн. Һая түрэнэн эжые гаргаһан хониной шүлөөр хүндэлдэг, тоонто тайхаяа ерэнэн зондо элбэг дэлбэгээр мяха, саахар, шабга, бообо, үрмэ, сагаан эдээн хүндэ табигдадаг юм.

Эсэгэ, эхын ороной мухалайда, үхибүүнэй эхэхээ унажа, абяа дуугаа үгэһэн газарта, жиинһэн гарай мүртэ тулама (бараг 68 см) гүнзэгы, 15 см диаметрэй амһартай нүхэ малтажа, һаяхан мүнделһэн үхибүүнэй хойто (удаахи гэжэ баһа хэлэдэг) дээрэ хоргой торгоной үртэхэ, алта, мүнгэ, эд эрдэниин зай, хониной хоёр шагай (зүүн баруун хоёр) хэжэ, сэбэрхэн шэнэ сагаан бүдөөр боогоод, нүхэн соо табижа, үрээл хэлээд, шорой хэжэ шэнгээнэ. Энэнь дары тоонто болоно. Эд эрдэни, шагай хэдэг ушарынь хадаа: үхибүүмнай хожом эдээр баян, эрдэм соёлтой, адуу мал олонтой, үнэр баян ябахын бэлгэ тэмдэг болоно.

Һүүлээрнь хойтые шэнгээхэн нүхэнэй амһар дээрэ сэбэрээр зулаһан хуһан зартагайгаар (30 см утатай) урса барин бодхоожо, хониной һэмжээр бүрхөөжэ (доронь бага забһартайгаар), дээрэһэнь аюуша хадаг нэмэрюулжэ табина.

Нялха үхибүүнэй найжа ламын номдо хаража тогтоохон жэлтэй, мэнгэтэй эрэ хүн оронойнь мухалайда һууһанаа бодожо, үйһэндэ гал носоожо, урсын доодо забһараар досоонь табихадань, урса носожо эхилнэ. Нарайлһан эхэнэр нялха үхибүүгээ тэбэрин тоонтоёо нара зүб гороолоод, орондоо бусажа һууна. Ерэһэн эжынэр амандаа шара тоһо балгажа, тоонтыень нара зүб тойрожо, носожо байһан урса өөдэ турьян сүршэхэдэнь, тоонтын гал улам үндэртэ дүрэлзэн соробхилдог. Ихэдээ үрхэтэ айлай шэнэ үхибүүнэй эзэн заяаһанда олоороо тоһо дүлэ нэмэжэ, тоонто тахижа, баяр хүргэнэ гээшэ. Тоонтын урсын тойрожо байһан эхэнэрнүүдэй хэн нэгэнэйнэ зүг шэглэн унабал, тэрэ эхэнэрэй хойто жэлдэ үхибүүтэй болохо зүн тэмдэг юм гэлсэдэг.

Удаань зон тоонтоёо тойрожо һуугаад, дэгэлэйнгээ тобшо тайлаад, сагаан эдегээр, һүүлдэ мяхан табагаар далладаг. Тиигээд дүүрэн табаттай мяхан дээрэһээ ёһошолон урбуулжа шанаһан хониной бүхэли хошхоног нэгэ эхэнэр шүүрэн абажа, эрэшүүлдэ захалан хазуулна. Хазагша хүн түргэн гэгшээр таһа хазажа үрдэгүй хаа, тоһолиг хошхоногоор шабхадуулха. Эхэнэр хүн мүн лэ шабхадуулхаһаа зайлажа, түргэн хазаха гэжэ оролдохо ёһотой. Энэнь хэшэг хүртээжэ байна гээшэ. Тиигээд нам һуужа, шара улаан сайгаа аягалан, сагаан эдэе, бүхэли мяха табижа, найрай хүндэдэ хүртэдэг.

Эхэ эсэгэ хоёр хүйһэ хүндэһэн эжыдээ бариса барихатаяа хамта шагайта залан, нарай үхибүүндээ нэрэ

хайрлахыг гуйна. Хүйнэ хүндэнэн эжы бариса абажа, шагайтаһаа ама хүрэжэ, нара зүб эрьюулэн гэдэргэнь бусаажа залахадаа, үхибүүндэ нэрэ хайрлаад, үреэлээ хэлэдэг. Дараалан ахамад наһатайшуулһаа эхилэн, бултадаа үреэлээ хэлэдэг: «Олоной орой, түмэнэй түрүү боложо ябаг!», «Улас орондоо жүдхэлтэй, олондоо туһатай хүн болог!», «Буурал болотороо буянтай жаргажа, наһажаал болотороо налайн жаргажа ябаг!», «Намсарай бурхан шэнги баян боложо, Найдан Жүдэг шэнги үнэр боложо ябаг!»...

Иигэжэ үреэлэй дунда тоонто тайха баяр үндэрлэхэ тээшээ болодог. Ерэнэн зондо бэлэг барюулагдажа, баярай найр түгэсэдэг.

АРҢА, ҺУР ЭЛДЭХЭ АРГАНУУД

Буряад зон хэр угһаа арһа, нооһо ээрэжэ, арһа элдэжэ, һур элдэжэ ябаһан. Арһа һур элдэхэ тухай, аргамжа мушхаха, дээрһэ томохо тухай зарим хэнгүүд.

Хониной арһа элдэхэдээ, дэлгэжэ хатааһан арһан дээрэ сагаа адхажа һайса дэбтээгээд, годо һужуурыень наманшалуулан ниилүүлжэ эбхэнэ. Арбаад саг болоод, тэрэ арһаяа дэлгээжэ, сагаанай шүүһэ гү, али хара сайгаар дэбтээжэ байгаад, хониной үрүүнэй яһанай араа шүдэтэ хэнэгыг хухалжа заһаад, тэрэ шүдөөрнь һайн маажажа байгаад, жэшээд, мүн лэ арһаяа эбхэжэ, һүүдэр һэрюун газарта табиха хэрэгтэй. Энэ мэтээр үдэртөө хоёр удаа жэшэжэ, 3 үдэр болоһоной хойно дэлгээжэ эбэрээгээд, модон гасуу газарта зоожо, тэрээндэ арһан бэры хойто годоорнь шагталан уяжа, мушхалаа гэжэ 2 төө хирын модоор арһанай һужуур бүхэд гэн, годо гэдэһыень зосоошонь хэжэ, мушхан шангаруулаад, гасуудаа тэбхэдэхэ, арһаяа һүүдэртэ байлгаха. Энэ

мэтээр үдэртөө 10-20 удаа мушхажа, 3-5 үдэр болоходо мушхаһан арһануудаа задалжа, хэдэргээр татажа тэниилгэхэ. Һүүлээрнь хажуураар хальһыень хүдэлгэхэ. Тала бүхэнһөөнь таталжа тэниилгэн хатааха. Энэ мэтээр гурба удаа жэшэжэ, гурба удаа мушхаад татаад, арһанай хүбхэгэр зөөлэн болоходонь, улаан шара болотор утаха. Утахада шийгтэхэгүй, хорхой эдихэгүй. Эльгэ, аарса, хөөрэлхэн хүтэй найруулаад, арһаяа утаариһаа абамсаараа, тэрэ найруулһан эльгээ түрхижэ эбхээд, 2-3 хонуулаад, дэлгэжэ хатаагаад, үһыень аарсатай уһаар угааха. Сэбэр уһаар зайлаад, арһаяа дутуухан хатаһан шийгээрнь таталхада, гоё зөөлэн, сэбэр арһан болохо.

Арһа утаха тухай

15 см хэмжүүртэй амһартай, дороо буламтай, 70 см гүнзэгы нүхэ малтаха. Энэ утаари гээшэ. Дээрэнь арһанай утаһаа набтар бэшэ, үндэр хоёр гасуу утаариин хоёр хажууда зоожо (хоорондоо 1 м зайтай), дээгүүрнь 1м хирын модоор холбожорхихо. Хоёр арһанай һүүл хэлһыень онгорхой орхёод, бэшэ хэлһыень ниилүүлэн бүтүүлжэ шэдэнэ, адуунай хүхэ тонтогоол гү, али шара аргалаа хahад тонтогоол хирээр буталжа, хатааһан утааридаа хэжэ, шанга аргалай сог хэжэ, ууюулха, бүтүү шэдэлхэн арһанайнгаа онгорхой талаарнь утаариинн амһарта тааруулан бэхилжэ, буса хэлһыень годо һужуурһаань бэлдэлхэн модон гасуу, дээдэ хүндэлэн модон тээшэнь уяха, тиигээд лэ утааридаа бага багаар 3 дахин аргаал нэмэжэ, 2 саг хирэ болоходо, хоёр арһан утагдаха.

Һур элдэхэ тухай

Һурай эдэе һайнаар бэлдэхэ хэрэгтэй. Ехэ модон амһартада сагаа, түүхэй һү, талханай түрэл, нэгэ бага дабһа хэжэ худхажа, 2-3 хонуулха. Үхэрэй арһанда дабһатай айраг түрхижэ, бүтүүлжэ боогоод, 2-3 хоноод байхада,

үһыень абаха. Үһыень абаһан арһаяа хэрэгсээгэй хирээр үргэн, наринаар зүһөөд, модон һабатай эдеэн соогоо хэжэ, байн-байн худхажа, 3 хонуулха. Тиигээд шобторон абажа эбэрээгээд, сахариглуулан мушхажа элдэхэ. Бүһэтэйшүүл малдаа ябахадаа, элдэжэ, мушхажа ябаха. Хүсэд хатахадань, баһа эдеэн соогоо хэжэ гурбан хоног худхажа байгаад, байлгаад, дахин абажа элдэхэ. Энэ мэтээр гурба дахин эдеэндэ хэжэ элдэхэдэ, зөөлэн, улаан шара һур болоно. Энэ хоорондо һураингаа эдеэндэ байн-байн түүхэй һү болон тараг нэмэжэ байха ёһотой.

Хурьганай арһа элдэхэ арга

Хурьганай арһа элдэхэдээ, хониной арһа элдэгшэтэй адлирхуу. Жэшээн, хөөрэнэн һү хэжэ жэшэхэ. Утахагүй, гурба дахин эдеэ хэжэ мушхаад, угаажа хатаагаад , найруулһан эльгээ түрхижэ, 2-3 хоногто байлгаад элдэхэдэ, гоё эд болохо даа.

**ШЭНЭХЭЭН
БУРЯАДУУДАЙ
АМАН ҮГЫН АБДАРЬАА**

БУРЯАД АРАДАЙ ДУУНУУД

«Буряад яһатан – дууша зон, Буряад орон – дуунай далай» гэжэ түби дэлхэйдэ мэдээжэ. Буряад дуунай удха гүнзэги, үргэн юм. Буряад арадай дуун арад зоной амидарал, тэмсэл, үзэл, бодол, хүсэл, мүрөөдэл, зан, заншалай гуа һайханай шэнжэ тэмдэг, сэдхэл бодолой уянга боложо, үнгэрһэн ниигэмэй түүхэтэ байдалыг үнэн бодотоор харуулһан байдаг.

Буряад арадай дуунда орон нютагай хурса тодорхой хэб намба, онсолиг шэнжэ хадагалагданхай: уянга сэдхэлгэ халима, хүгжэм аялга хүгжүүн, дэгжэн һамбаалиг, богони огсорхон, тобшо хуряангы байдаг, хүндэмүүшэ найртай, халуун сэдхэл харуулжа байһаниинь эли.

Буряадууд эртэ урдын саһаа хойшо «Хун шубуун гарбалтай, хуһа модон сэргэтэй» гэжэ бөөлэдэг байһан. Энэнь тон эртэ саһаа шүтэдэг жэгүүртэнтэй холбогдоһон нэгэ домогһоо эшэтэй юм. Барга-Баатарай хүбүүн Хоридой-Мэргэнэй агнажа ябатарнь, тэнгэрийн гурбан басагад хун шубуун болоод, нуурта ниидэжэ ерээд, хубсаһаа тайлаад, уһанда шунган наадажа байба. Хоридой-Мэргэн нэгэ басаганда дурлажа, хубсаһыень нюуба ха. Хоридой-Мэргэн тэрэ басагаар һамга хэжэ, гэртээ абаашаад, 11 хүүгэдтэй болоһон байгаа. Нэгэтэ үдэр һамганайнгаа «шубуун хубсаһаяа үмдэжэ үзэһүүб» гэжэ гуйгаад халахагүйдэнь, Хоридой зосоогоо: «Иимэ олон үхибүүтэй болоод ябахагүй байгаа бээ», – гэжэ бодоод, хубсаһыень гаргажа үгэбэ. Тээд тэрэнь шубуун хубсаһаяа үмдэмсөөрөө, тэнгэри өөдэ ниидээд ябашаһан гэхэ. Тэрэ гэхэнһээ хойшо хори-буряадууд хун шубууе эхэ мэтээр хүндэлжэ, ерэхэ, бусахадань, һүүер сэржэмдэжэ угтадаг, үдэшэдэг заншалтай юм.

Ниитын он тоололой 1207 ондо Чингис хаанай ехэ хүбүүн Жүчи буряадудые монголшуудтай нэгэдхэн, Монгол хаанта уласта хабаадуулхан юм гэжэ түүхын баримта бии. Хуржи ноёной захиралга доро буряадуд Чингис хаанай дайнай сэрэгэй жагсаалда оролсожо, дайнай аянда ябалсаһан гээшэ. XIII-дахи зуунай үеэр зохёогдоһон «Хоёр загалай¹ туужа» XIV-XV-дахи зуун жэлнүүдтэ монгол, буряадай дунда дэлгэрээд, һүүлээрнь буряад зон иигэжэ дуулалдадаг бэлэй:

*Зэрэлгээтын шэлэхэндэ
Зэрлигхэн буга дуудана.
Зэргэлхэдэжэ харахадам,
Богдын хоёр загал байна...*

Буряадуд монгол сэрэгэй хубида оролсожо, хариин холо газарнуудые эзэмшэлһэн дайшалхы замыень дагажа ябаһан гэжэ эртын дуунһаа элишэлхээр:

*Заян, заян, заяалай,
Заян-Наваа минии лэ.
Байдан, байдан, байдуйлай,
Байда-Ёго минии лэ...*

Энээнэй ушарынь XIV зуун жэлдэ хори-буряадай зарим хэсэгынь эхэ нютагһаа зөөжэ ябаһаар, Заян-Наваа, Бада – Ёго гэжэ газарнуудта хүрэжэ, нютаглажа һууһан байгаа. Ямар нэгэ шалтагаар узуур нютагтаа бусаха дураниинь хүрэжэ, тэндэһээ Унда, Хоолой, Туула, Алтай гол шадараар аяншалан ябажа, анха нютагтаа үлэхэн зонтоёо хамтарһан юм гэдэг. Энэ зөөдэлөөр ябаха үедөө домогложо дуулаһаниинь мүнөө болотороо мартагдаагүй бэлэй.

Энэл зөөдэлөөр ябаха зам дээрэ нэгэ буряад эхэнэр монгол үндэр изагууртанай хүндэ хадамда мордохон.

¹ Загал – хүлэг морин

Энээнһээ хойшо залгамжалан «Балжан хатан» тухай домог бии болоһон юм. Батамүнхэ Даян хаанай аша хүбүүн Түмэдэй Алтан хаан амиды байхадаа, Балжан гэдэг хүүхэнээ мүнөө Хүлэн-Буйрай Үргэнэ голдо нютагтай монголоой нэгэ тайжа Бүүбэй-Бээлын хүбүүн Дай-Хун тайжада үгэхээр тогтооһон байгаа. 1590 гаран оной үеэр Балжан хүүхэниие хадамда хүргэхэдөө, нэгэ бүлэг хори зониие ба нэгэ монгол хүниие энжэ болгон дахуулба. Балжан хүүхэнэй харида мордохо сагтаа дуулаһан дууниинь:

*Энэ дэлхэйн сэнгэлигтэ
Эжсы, абадаа энхэржэ,
Харин газарта мордоходоо,
Эжсы, абаа хайрланам.
Энгин тэмээнэй ботогон
Эхэнээ таһархань хайратай.
Эрезэн инзагата гүрөөһые
Хороонгүй үнгэрэгты, –
Инзагаа дахуулан ябаг лэ.
Эхээ дахаһан унагаяа
Адуунай дунда манагты, –
Арьяатан хорложо магадгүй.*

Иигэжэ Балжан хүүхэн эсэгэ хаанай эзэн захиралтаар харида мордоходоо, аба, эжыһээ һалажа ядан, гуниг уйдхартайгаар дуулаһан юм гэлсэдэг. Хожомынь Хингаан дабаанай бэрхэ бартаае дабажа, Онон, Үргэнэ голнуудай нютагта ерэжэ, Балжан хатан Дай-Хун тайжатай хэдэн жэлдэ амгалан тайбан амидарба. Энэ үедэ Бүүбэй-Бээлэ хаан Дай-Хун тайжа хоёрой бүлэдэ ехэ зохисогүй ушарай тохёолдоһонһоо боложо, Балжан хатан һүүлшынгээ үгэ хэлэхэдээ: «Балжан хатан би хадаа арбан зургаан наһандаа эхэнэрэй заншалаар ерэжэ, мүнөө болотор хэдэн жэлэй хугасаанда инаг һууһан эрэ нүхэр, хаан тайжамни, шамда гомдоноб», – гэхэн юм.

Балжан хатан Хингаанай бэрхэ бартаае дабахадаа:

Хингаан голтой булжуухай

Хилгааһандаа эндүүтэй.

Хинажса, бодожо ябахада,

Оршолондоо эндүүтэй... –

гэжэ дуулаһан, тиигээд хүрэхэ газараа хүрэхэдөө, баһал дуулаһан юм гэхэ:

Хүсүүг хяагай үзүүрые

Хүдэрхэн хулаараа хазуулая.

Хүндэтынгөө дээжые

Хүгшэдхэн таанартаа бария...

Энээнһээ үзэхэдэ, Балжан хатан хари хадамда мордохохоо урид олон ушарые нарибшалан бодоод, «оршолондо амидархада, осолдохо ушар олон бии» гэжэ бодожо үзэһэн, «оршолондоо эндүүтэй» гэхэ мэтээр дотоодо сэдхэлээ харуулжа, хойшын хүнүүдтээ гүн һургаамжа хүртөөһэн байна.

«Хууяа шэлэ» гэжэ дуунда нэгэ залуу ангуушан нуугада һуухадаа, ангай арһа нэмэрһэн хуряахайгаа эндүүрэн харбажа алажархиһандаа, ехээр гэмшэжэ, аба, эжыһээнэ хүлисэл гуйжа дуулаһан юм гэдэг:

Хууяа шэлын оройгоор

Хулһан хаанаһаа ургааб?

Хуланай арһа нэмэрһэн

Хуряахаймни хаанаһаа һуугааб?

Хаяа шэлын оройгоор

Харгана хаанаһаа ургааб?

Хабаргын арһа нэмэрһэн

Хуряахаймни хаанаһаа һуугааб?

*Ардаг ардаг шаргыё
Адуундань табяарай.
Аба, эжынь асуубал,
Алдуу болоһон гэнэ гээрэй.*

*Дээдэ талын абдарты
Дэмбэ торгон дэгэл биш.
Дэмбэ торгон дэгэлыё
Дээдэ ахадань баряарай...*

Саашань «халюун булган малгайе хажуудахи нүхэртэнь баряарай», «долоон шүрэтэй ханжуургыё доорохи ахадань баряарай» гэжэ дуулаһан дуунайнь мүнүүд агнажа амидардаг байдал харуулхаһаа гадна, торгон, шүрэ, субадай аралжаа наймаа хэдэг баян дэгжэн ажабайдалыень зураглана.

XVI-дахи зуунһаа нааша буряад-монгол арадта буддын шажан дэлгэржэ, сүмэ, хийдтэй болоһониёе харуулһан дуунууд олон байдаг. «Сүүгэл дасанай магтаал», «Шэнэхээн сүмын магтаал» гээд тоогүй олон магтаал дуун байха. Шажанай номой дэлгэрхыёе хүсэн мүнөөдэжэ дуулаһан иимэ дуун биш:

*Арбанхан булагай эхиндэ
Адистай аршаан дэлгэрһэй.
Арбанхан эсэгын таанарта
Ганжуур, Данжуур заларһай...*

Баншан-эрдэни Богдо гэгээнэй залархада дуулаһан дуунһаа хэсэг:

*Алтан аматай бэихүүрээ
Асара дундаа татая.
Абаралаа тогтооһон богдоёо
Алтанхан шэрээдээ залай...*

XX-дохи зуунай эхиндэ Бээжэнһээ Зандан Жуу бурханиие Буряад нютагта хулгайлан залаһанай һүүлээр дуулалдадаг болоһон дуун бии юм:

Загарһаа залаһан Зандан Жуу

Зальбардаг манай шүтөөн.

Бээжэнһээ залаһан Зандан Жуу

Бэшэрдэг манай шүтөөн юм...

Ородой хаанта улас ба Чин уласай хоорондох илэ табиха үе (1727 он) хүрэтэр буряад, монгол арадууд хамта амидаржа байһан юм. Хилэ табиханай һүүлээр хоёр уласай харьяатан болоод байхадаашье, угай нэгэ аймаг мэтээр холбоо харилсаагаа таһалдаагүй ябалсаһаар байгаа. Эгээ тэрэ үеэр, хилэ дабахань хорюултай сагта, хори-буряадууд «Шэлдэй занги» гэхэн дуу зохёһон байдаг:

Дүнэн дүнэн харань

Дүрбэн харын хойлтотой.

Дүрбэн дабхар сэрэг соо

Шэлдэй занги гансаараа...

Хориин арбан нэгэн эсэгэһээ анхан сагта таһаржа, Монголой газарта үлэхэн Шэлдэй зангида аха, дүүнь: «Хилэ табигдахань, таанар наашаа зөөжэ ерэхэ гүт?» – гэжэ захюулһан юм гэдэг. Харюудань Шэлдэй занги түрэл болохо Больтирогой Шодон заһуулда (хилэ таталгада ород уласай түлөөлэгшэдэй нэгэн байһан) «унаха хаа, жороо хара мори уна, тохохо хаа, алтан эмээлээ абааша» гэжэ захюулһан ха. Шодон заһуул энэ үгыень таабарилан ойлгоогүй. Шэлдэй зангийн хэлэгшэ «жороо хара морин, алтан эмээл» гээшэнь Балжа гэжэ нютагта Хара Морито гэжэ гол, тэрээнтэй үргэлжэлһэн Алтан Эмээл гэжэ уулатай нютаг байгаа. «Хилэ татахадаа, эдэ газарнууды ородой уласай мэдэлдэ оруула, би тэндэ нютагай зонтой

хамтаран ошожо нуухаб» гэхэн далда удхатай захяа байгаа бшуу. Тиигэжэ тэдэ нютагууд орхигдожо, хэсэг буряад зон Манжын мэдэлдэ үлэхэ баатай болоо ха. Тэндэхээ зугадажа гараһан Шэлдэй занги өөрын мэдэлээр хилэ дабахые хорюулһан хуулиһаа боложо, толгойн саазада хүртэхэ болоод байхадаа, шаналалаа мэдүүлэн дуулаһан юм гэдэг:

*Адуунайнгаа олондо
Ара газарта бэлиэлэйб.
Айдарайнгаа ехэдэ
Алтан хилые алхалайб...*

Эрхэтэнэй дайнай үедэ Буряад орондо түрэл гарал зонуудай, эхэ, эсэгын, үри хүүгэдэй бэе бэеһээ таһаржа, халан хандаржа байхада, энэ дуун дэлгэрһэн байдаг:

*Хадын оройгоор харахада,
Харанхы манан соо наран байна.
Ханилһан гансаяа бодоходо,
Харилсахын аргагүй холо байна.
Уулын оройгоор харахада,
Уняартай манан соо наран байна.
Ушарһан гансаяа бодоходо,
Уулзахын аргагүй холо байна.*

Энэ дуу Галдан Бошогтын (1644-1697) үеэр дууладаг байһан юм гэжэ ярилдадаг. Тэрэ үеын үймөөтэ хатуу сагые «манан» болгон дүрсэлжэ, гэгээн нарые үзэхэ хүсэлэнтэй, ерээдүйдээ этигэлтэй байһые харуулна.

1922 ондо мүнөөнэй Эвээнхэ хушуунай Имин голой зүүн бэе Шэнэхээн голой хойто бэе хоёрой уулзуур газарһаа хойшо Сагаан Хушуун гэжэ газарта буряад Намдаг ноён сэмбэ субаяа газарта дэлгээжэ, дээрэнь мүнгэн юмбуу табижа, найр хэһэн юм. Энэ найрта Хүлэн-Буйр можын амбан яаманай ноёд хайд, Зүүн яаманай

ноёд Сэндэ гүн түрүүтэй бэеэрээ оролсожо, буряадай Хүлэн-Буйрта эрьен ерэнхэндэ баярлалсажа, гүн сэдхэлээ элидхээ бэлэй. Энээнһээ хойшо иимэ дуун зохёогдоһон байна:

*Хүгшэн аба, эжсын хайрлаһан
Хүйлэр мүнгэн гоёл байна.
Хүлэн-Буйрай хайрлаһан
Хүндэлэн Шэнэхээн гоёл байна.
Сэдхэлһээ эжсын хайрлаһан
Шэжэр алтан гоёл байна.
Сэндэ гүнэй хайрлаһан
Шэлээрээ модотой Шэнэхээмнай.
Хүхөө шубуунай дальбараа шэнги
Хөөрхэн гоёхон жэсгүүртэн үгы.
Хүлэн-Буйр орон шэнги
Хүмүүжэмээр гоёхон нютаг үгы.*

1918-1931 оноор хэсэг буряадууд түрэнхэн тоонто орон нютагһаа гарахадаа:

*Орьёлоод гараһан утаанинь
Огторгой тэнгэридэ үүлэн болодог.
Олон манай уулзаһамнай
Одо мүшэдэй тохёолгон шэнги.
Хотогортоо тогтоһон мананинь
Хонгорхон халхинда дэгдүүжэсг.
Холохон даа гэжэ хашарангүй
Хожом баяртай уулзаһайбди... –*

гэжэ дуулалдадаг байгаа. Хожомынь түрэнхэн нютагаа һанан мүрөөдэжэ ийгэжэ дуулалдадаг байһан юм:

*Үдэтэй далитай шубуунинь
Үүлэн доогуур далда ороно.
Үндэгээ тэнжээгээд ерэхэдэнь,
Орон нютагаа асуухын аргагүй.*

*Далитай үдэтэй шубуудынь
Дабаан дээгүүр далда ороно.
Дальбараагаа тэнжээгээд ерэхэдэнь,
Дасан сүмээ асуухын аргагүй.*

1929 ондо ород-хитад талынхидай түмэр харгын асуудалаар зүрилдөөн болоһон ушараар Ринчин-Доржо баян Марга мэтын хэдэн баяд, ноёдтой холбоорилдон, энгэй малша зониие дахуулжа, энэ жэлэй 12-дохи нарада Шэнэхээн нютагһаа халажа, Хингаан дабаае дабан, Шэлын голой Шуулганай нютаг руу зөөжэ ошобо. Тэндэ газашалагдан хашагдажа, үлдүүлжэ, хүшэрдэжэ байха үедэнь Баншан-эрдэни Богдо гэгээнэй 1931 ондо Шэлын гол хүрэхэ дашарамаар Ринчин-Доржо дахуулжа олоһон буряад малшадаа гэгээндэ шаби болгон үргэбэ. Богдын мал адууһа харууһалха, хадагалха зэргын арга хэрэглэн, Шэлын голдо оршон тогтохо эрхэ оложо, Баншан-эрдэниин дэмжэлгээр тэндээ Буряад хушуун байлгажа, өөрөө хушуун даргын тушаал эзэлбэ ха. Тиихэ үедөө Шэнэхээн нютагһаа халажа, урагшаа гаража ябаа буряад малшад хэзээ нэгэ үдэр бусажа ерэхээ хүсэн иигэжэ дуулалдадаг байгаа:

*Ботогон хамбайтай боро улаанай
Буруулжал ерэхыень үзэхэйбди.
Бурхан тэнгэриин хаяаһаа
Бусажал ерэхые үзэхэйбди...*

Богдын мал хүрэг харууһалха шалтагаар нютаг олоһон ябадалые дуулаһан дуунай хэсэг:

*Буурал хүрэг адууниһнь
Булагай ногооной халуунтай.
Модонгын шэлын буряадууд
Богдын хүрэгэй халуунтай...*

Анда нүхэд, арад зонтоёо хахасажа нютагжаһан газарһаа гараха болоходоо, урда сагай буряад дуугаа хангюурдадаг бэлэй:

Занданхан бүрeһэтэй таишуураа

Жалгынгаа дабаанда барюужамди.

Заяанһаа нишлэһэн нүхэдтэйгээ

Жаргалайнгай орондо уулзуужамди...

Япон эзэрхэгшэд Шэнэхээн нютагыг үзэжэ тоогоод, японой зөөдэл таряашадыг эндэ асарха зорилготойгоор, шэнэхээн буряадыг мүнөөнэй Хингаан аймагай Хоршон Баруун гарай дунда хушуунай захада болоод Зарууд хушуунай хойто талада Хуулин голдо зөөлгэн абаашаа. Энэнь хадаа хизагаар ороной хилэ хамгаалалтыг шангадхаха, адуу мал дайнай хүлһөө зайлуулха гэхэн байгаа. Тиигэжэ 1940-1945 онуудта японой онсо яаманһаа, хэдэн хуурмаг манжын сэрэгһээ халагдаһан дарганар, баяшуул буряадыг мэхэлхэ, айлгаха элдэб аргаар зургаан түмэ табан мянган малтай, хоёр зуун табин үрхэтэ малшадыг зөөлгөө. Тэрэ үеын малшад энэ ябадалыг зүрисэжэ, ханаа сэдхэлдээ дарагдан дуулаһанинь иимэ:

Сар тэргын алхаагаар

Галаад хаана ябахаб даа.

Ганажа мүрөөдэхэ амарагни

Гайн найханише ябаһай даа.

Хүлэг морин, хөөрхэй,

Хүндэлэн гангаһаа зайсаһай даа.

Хүндэтэ нүхэр, хөөрхэй,

Хүсэд мэндээ хүргэһэй даа.

Саг үеын үймөөнһөө халан бутарһан буряадуудай нютаг ороноо, түрэл гаралаа, нүхэд зоноо ханан мүрөөдэжэ дуулаһан үшөө нэгэ дуунай хэсэг:

*Хабтагай Шэнэхээнэй нугалгаар
Хазаартань эдеэлжэ байна гээбы.
Ханилдаг олон нүхэдни
Харажсал, хүлээжэл байна гээбы...*

1945 ондо японой эзэрхэгшэд ниса сохигдожо,
түримхэйлэлэйн эсэслэһэниие дуулаһан дуун байха:

*Уржадэр амбаниие ороо һэмби,
Үнгын тугын хиидэжэл байна.
Үйлын муухай японгууд
Үрөөлэй барлаг боложол байна...
Эрбэсэй зулзаган хаанахана бэ? –
Эридхэн Хингаанай һархяагта.
Эзэрхэг япон хаанахана бэ? –
Эрьетэй далайн ольтилогто...*

Энэнь хадаа хотын гудамжаар японой туг газарта
унажа, улаан туг үнгын далбаа хиидхэжэ, японгуудай
һүрын бууража, гараа үргэн буугаа үгэжэ, хүнэй доро
орон, эрьелтэгүй хүнэһэниен элидхэбэ.

Адли бэшэ ниигэмдэ сэрэгэй албанда мордогшодто
зорюулһан дуунууд:

*Хуушуу сагаан хуланиие
Хушуугаа дабуулан намная.
Хуушан хаанай албанда
Хуяглажа мордоё...*

* * *

*Хажуу мүнгэн һаадагни
Хада газарта жэбэрбэ.
Хайран баахан бэемни
Хариин газарта нүгшэбэ...*

* * *

*Хүбишэ дээгүүр харагдадаг
Хүдэр сагаан шулуун байна.*

*Хүнэй гансахан хүбүүн
Хүсэтэй албанда мордобо...*

** * **

*Абымни хайрлаһан
Алтан эрезэн һаадаг номо.
Абадамни айладхаарай:
Аруухан бэемни шархатай.
Эгэшимни хайрлаһан
Эрезэн халзан алиуур.
Эгэшэдэмни айладхаарай:
Эрьежэ буухаа болёоб...*

** * **

*Эжэлһээ бариһан
Эмниг шарга морин биш.
Эжымни хайрлаһан
Эмтэй домтой эдеэн биш...*

** * **

*Урда зүгээр ниидэһэн
Уһанай шубуун бусаба.
Олон жэлээр мордохон
Би хэзээ бусаха бэлэйб?...*

Энэ мэтээр гэр нютаг, эхэ, эсэгээ дурдажа, уйдхар гунигаар дүүрэн дуулалдажа, шархатажа нүгшэхэдынъ али олон гээшэб?!

*Хадын шулуун хүндэ юм,
Хүндэшье һаа,
Хара далайн дольёндо
Хүндэ бэшэ мухаряа юм.
Абын хүбүүн эрхэ юм,
Эрхэшье һаа,
Эхэ ороноо хамгаалхаар
Эриэтэй зоригтой мордоо юм.*

1945 ондо фашистнарай урдаһаа эсэргүүсэһэн дайнда Германие диилээд, Японие сохиhoор Зүүн фронт ошохо замдаа Ага нютагай хүбүүд Онон мүрэнөө харахадаа, иигэжэ дуулалдаһан юм:

*Утахан Ононой эрье дээгүүр
Унагшаа табидаг хаа, гоёл һэн ха.
Ушарһан ганса амарагтайгаа
Уулзаад тарадагшые хаа, гоёл һэн ха...*

Эхэ орон сүлөөлэгдэжэ, саг үе түбшэрһэнэй һүүлээр хубисхал ба эб хамта намаа магтан дуулаһан дуунууд олошорбо:

* * *

*Уулын орой уняартаад байна,
Урихан дулаан болохонь ха.
Октябриин хубисхалай аша туһаар
Олон бүгэдэ жаргалтай...*

* * *

*Алаглан алаглан харагданхай
Аралтай Шэнэхээнэй гоё гээшэнь.
Андуутай ябадалыемнай заһанхай
Агуу намай мэргэн гээшэнь...
Арал таладаа бэлиэһэн
Ардаг агтын гоё гээшэнь.
Арадхан түмэниие ударидагша
Агуу ехэ эб хамта нам...*

Зүблэлтын Улаан сэрэгэй зүүн хойто ороние хабсаран сүлөөлһэниие дурсажа, Сэнгын Хомбоон Доржо иимэ дуу зохёон дуулаа һэн:

*Хабтагай сагаан Шэнэхээн
Хадахан Хингаанһаа эхитэйнхай.
Хамтаараа тогтооһон засаг түрэ
Карл Маркшаа үндэһэтэйнхай...*

Удaнгүй, 1949 ондо, Бүгэдэ Найрамдаха Дундaтa Арад Улас байгуулагдажа, утахан Иминэй хоймoртo сэдхэл бахархама шэнэ дуунууд зэдэлбэ:

*Утахан Иминэй хоймoртo
Ураа хаихархын сууряатай.
Уласай ехэ баярые
Улаан тугаараа угтая.
Аралтай Иминэй хоймoртo
Арюун дуунай сууряатай.
Агуу ехэ Мао-Зэ-Дүүнээ хүрээлжэ,
Арадхан бүгэдэээ бүлгэмдэе!*

Арадай дуун гээшэ хуушардаггүй һэн тула, дүшэн гурбан жэл үнгэрөөд байхада, 1992 ондо Шэнэхээн дунда хургуулийн хурагшад Үбэр-МонголоЙ радио хороондо нийтэ юһэн байгуулгын эрхилһэн «Унаган үүрһээ» дуунай урилдаа ябуулхада, энэ дуун болон «Агуу ехэ эб хамта нам» гэхэ мэтын буряад дуу дуулажа, ороной хоёрдохи дэсэй шанда хүртэһэн юм.

Буряад арадай дуунда соёлдо хурахые эрхимлэхэ гү, инаг дуран тухай гү, али ажабайдал харуулһан байдаг. Буряадудай дуунуудта ганса мал малжаха, ан агнаха амидаралһаа гадуур нийгэмэй хүгжэлтые дахан, шэнжэлхы ухаан, оньһон техникэ хүгжөөжэ байһан ажабайдал харуулагдаһан байдаг юм:

*Хара мориной зобохые
Харгы ерэжэ амаруулна.
Боро мориной зобохые
Вагон ерэжэ амаруулна...*

* * *

*Хүхэ манан огторгойдо
Хүнхинэн ниидэдэг самолет –*

Хүдэлмэришээд арадай бүтөөһэн

Хүдэр хатуу зэбсэг...

Эдэ дуунуудай удхаһаа үйлэдбэрийн хүсэн дээдэ хэмжээгээр хүгжэжэ, зам харисаанай багажа болоһые ойлгомоор.

Дутын жэлнүүдтэ манай уласай удаа дараалан янза бүрийн дагуули одонуудые амжалтатай харбажа гаргаһанда иимэ дуун зохёогдоһон юм:

Залгамал хурдасатай тиирэлтээр

Замбуулин тибтээ гулгуулна.

Зуун алдын торгон хадагаараа

Зэргэлээ һараяа золгоё...

Энэнь шэнжэлхэ ухаанай хүгжэлтын шатые болон оршолонгоор аялха шэнэ саг үе болоһониёе түлөөлэн харуулна гээшэ ааб даа.

Ниигэм журамта саг үеын малшад эршэ зориг түгэлдэрээр дүрбэн одоошололтодо хүсэ шадалаа үзүүлжэ байһыень харуулһан дуунуудһаа жэшээлбэл:

Имин голой бургааһан

Эрьэе дахаад найгана.

Эрэлхэг зоригтой малиадынь

Үлгы нютагаа согсолно...

* * *

Эрбэс-эрбэс тонолзон урдаа

Имин голой тунгалаг уһан.

Эрэлзэн-Эрэлзэн бэлиээд байгшань

Манай Шэнэхээнэй хүрэгүүд даа...

* * *

Нягтаран нягтаран бүлгэмдээд байдаг,

Нэгэ сэдхэлтэ үндэхэтэд,

Ниигэм журамта уласаа

Ништын хүсөөр согсолоё...

* * *

Ханхинуулан-ханхинуулан уянгалха

Халуун зүрхэнэй юрөөл.

Хэзээдээш дуулаад барашагүй

Хүндэтэ намай энэрэл даа...

Энэ дуунуудһаа хаража үзэхэдэ, нийгэм журамта шэнэ үе саг, онсолходо, намай арбан нэгэдэхи хугасаанай гурбадахи бүгэдэ хуралдаанһаа нааша ажахые хүгжөөхэ гэхэн гол зорилго болгожо, нам түрын бодолгын туяаралаар хүр жабхалантай бүтөөн байгуулалта хэжэ, механикын хүсэ машинжалалтые бээлүүлжэ, улас орондоо габьяа жүдхэл үзүүлжэ байгаа зураглалые харуулһан байна.

Эрьетэй Иминэй хаялгаар

Эжэлхэн хүрэгынь бэлшээжэ байна.

Эрдэм мэдэлгэтэй залуушуул

Эхэ ороноо согсолжо байна.

Адхаран халюурһан голнуудынь

Аласай замда урдажа байна.

Ажалиша баатар залуушуул

Алтан үлгыгөө согсолжо байна.

Буряд залуушуулай ондоо үндэнэ яһатантай мүр зэргэсэн, эрдэм, соёлдо һурахые эрхимлэн, нюдээ нээжэ, дэлхэеи бараалхаха хүсэлэнии хариулһан дуунһаа:

Номхон номхон бороороо

Номин хүтэлые дабахадамни яахаб?

Номхон һайхан сээжээрээ

Ном бэшэгые һурахадамни яахаб?...

* * *

Эреэнтэй алагтай адууниинь

Эрьетэй Шэнэхээнэй шэмэг юм.

Эрдэмтэй, соёлтой залуушуулынь

Энэхэн сагай шэмэг юм...

* * *

*Голонго жүнхэтэй шаргахан
Содон хүлэгэй шэнжэтэй.
Гургуули найтай хүбүүд
Эрдэмтэй номтой шэнжэтэй...*

* * *

*Ардагай хүрэдэг газарта
Алагаараа хүрэхэдэ яадаг юм?
Амитанай хурадаг хургаалыг
Абьяасаар хурахада яадаг юм?...*

* * *

*Араараа модотой биндарьяамни
Арын горхоной шэмэг юм.
Алтанхан үзэгтэй монгол бэишэг
Алдахан бэеымни шэмэг юм...*

Арад олоной соёлыг хүндэлжэ, хургуулида хурахыг дэмжэһэнһээ боложо, соёлдо хүртэһэниинь 97,8% боложо, уласай дотоодо, гадаадада хураһан эрдэмтэй мэргэд олошороо. Ойрын жэлнүүдтэ зохёогдохон дуунһаа жэшээлбэл, олон жэл гадаада хураад, ажаллаад, Шэнээхэн нютагаа ерэгшэдэй нютагайнгаа хүгжэлтыг магтан дуулаһан дуунууд байха:

*Анханайнгаа нютагаараа айлиалхада,
Арьбажан хүгжэһэн байжа байгаа.
Аха, дүүнэрээрээ золгоходо,
Амжалта бүхэнээр угтажа байгаа.
Түрэхэн нютагаараа айлиалхада,
Түбхинэн хүгжэһэн байжа байгаа.
Түмэн нүхэдтэйгээ золгоходо,
Түүхэшэлэн амжалттайгаар угтажа байгаа.*

Буряад арадта үри хүүгэдтээ эрэлхэг зорилготой,
ажалша, хүдэлмэришэ, ёһо гуримтай ябахыень хурган
зааһан удхатай дуунууд али олон биш:

*Адуунһаа ардагыё барихадамни,
Алхажэ гурба заадаһан юм.
Абамни намайё хургахадаа,
Андуугүй ябаарай гэхэн юм.
Эжэлһээ эмнигыё барихадамни,
Эрьелдээд гурба инсагааһан юм.
Эжымни намайё хургахадаа,
Эндүүгүй ябаарай гэхэн юм.*

Үри хүүгэд ахамад наһатанай хургаалыё дээрэ
үргэжэ, алдар хүндыень хамгаалан сахижа, арюун сагаан
сэдьхэлээрээ дуулалдадаг:

*Алтан шара наран
Агаараар тойрохонь мүнхэ даа.
Аба, эжын алдар нэрыень
Алдахашгүймни мүнхэ даа...*

* * *

*Субад шэхэдэхэн мүнгэн хайхан,
Хургаал хайрлаһан эжы хайхан.
Алта, мүнгэнэй үнгэ хайхан,
Аба, эжын хургаал хайхан...*

* * *

*Алтан шара нарыё
Альгаараа яажэ халхалалтайб?
Аба, эжын хургаалыё
Аласалжэ яажэ бололтойб?...*

Холо хадам харида заяагдаһан үхид гэрээ, нютагаа, эхэ,
эсэгээ һанан дуулаһан дуунууд үсөөн бэшэ:

*Сагаан толгойн оройдо
Сахюур номин эрдэни.*

*Сагаан хүөөр тэнжсээхэн
Гамган эжы, хөөрхэй...*

** * **

*Уяатайхан хээрээрээ
Утахан холыг зориё.
Унтаһан нойроо сэлмээжэ,
Эжынгээ мэндые мэдэе...*

** * **

*Ангир галуун хоёр шэнги
Алаг эрээн жэсгүүртэн үгы.
Аба эжы хоёр шэнги
Асаран хайрладаг хүн үгы...*

** * **

*Эрээн алаг булжамуур
Эрьен тойрон жэргэнэ.
Эжы, абын холохондо
Эльгэ нимгэн – тэсэнэгүй...*

** * **

*Уулын орой шэмэглэдэг
Ургамал найхан сэсэгүүд байна.
Ухаан ханааг нэмэгдүүлдэг
Аба, эжын хургаал байна...*

Үетэн нүхэдэй хоорондоо эб найртай, найрсаг
бүлгэмтэй, бэе бээдээ харилсан туһалалсан, аха зоноо
хүндэлэн, бага дүүнэрээ халамжалан ябаха тухай дуулаһан
дуунуудһаа:

*Ара уулын энгэртэ
Агара зандан модон байна.
Аятай найхан ябахада,
Аха, дүү нүхэд олон биш лэ...
Ардагыг найнаар унахал хаа,
Амыень дүмөөд аргаархан.*

*Амитантай найнаар нүхэрлэхэл хаа,
Аяыень дагаад аргаархан...*

* * *

*Үргэн таладаа соёронхой
Үндэрхэн хүриниешини хайрланаб.
Үерхэжэл ябаһан нүхэдөө
Үнэн зүрхэнһөө хайрланаб...*

Мүн лэ тиихэдэ шүүмжэлһэн удхатай буряад дуунууд:

*Ардагхан дошхоноо мэдэрүүлжэ,
Аашалжа булгихыень харагты.
Айдархан зангаа мэдэрүүлжэ,
Аягүй хэлэхыень дуулаба гүт? ... –*

гэжэ хүнэй үгэ яряанай болбосон бэшэ байдалыг
шүүмжэлнэ.

* * *

*Арын нарин харгыда
Аягүйл ташалан байдаг юм.
Абын хүбүүд адлиханиье хаа,
Аминдаа бодолтой байдаг юм... –*

гэжэ хүнэй бодолой, зорилгын адли бэшэ байдагыг
элидхэнэ.

* * *

*Айдархан бэеыг олгоһон
Абынгаа нэрыг хайрлаарай.
Абын нэрыг хайрлахагүй хаа,
Амитанай үридэ хургуулуужсан... –*

гэжэ хүн аба, эжынгээ хургаалда хүртэхэнөө гадна, бусад
хүнэй хургаал, шүүмжэлгэдэ хүртэдэгыг харуулна.

*Хула халзан хоёрой
Хушуундаа хазагайдань дурагүйб.
Хоюулаа ханилһан бэшэ аад,
Хуурмаг үгэдэшини дурагүйб... –*

гэжэ худал хуурмагыг зүришэнэн заабари үгэнэ.

* * *

*Үүр сайхын урдахана
Үндэрхэн толон гэжэ байха.
Үерхэжэ ябахын урдахана
Үгыень шагнадаг ёһо байха... –*

гэһэниинь олоной хургаалые шагнаха хэрэгтэй гэһэн
удхатай болоно.

* * *

*Дээһэн жолоотой юм шэнги
Дэлхэй дээгүүр сүбэгэнүүлнэ.
Дээгүүр алдартай юм шэнги
Дэмыл нэрээ гайхуулна... –*

энэ дуун хэшээнгы ябаха ёһотой юм гэжэ хургана дуун.

* * *

*Уулынгаа дабаанда хулидаал хаа,
Унаганхан хүлэгтөө гомдоорой.
Олоной хэлэндэ дарагдаал хаа,
Уймархан муудаа гомдоорой... –*

гэхэдээ, ёһо дахангүй ябабал, олоной шүүмжэлэлгэдэ
орохо гэдэгыг харуулна.

Феодал заншалай үедэ өөрөө шэлэһэн инаг дуран тухай
ехэл олон дуун бии юм. Нэгэ басаган аба, эжынгээ албадалгаар
Онон, Сэлэнгыг гаталан, холо харида мордохо болоходоо: «Би
орёо боро улаан мориёо абажа ошохом», – гэжэ гэртэжинээ
гуйһан ха. Заншалта ёһоороо унаа мори, энжэ мал басагандаа
аба, эжынь үгэбэ. Тиигэжэ хурим, түрэ хэжэ, басагаяа харида
хүргөөд, аажамхан гэртээ бусажа ерэхэдэнь, мордохуулан
басаганиинь урид һөөргөө бусажа ерэшэнхэй:

*Ононой татуур гүнзэгышье хаа,
Орёохон боро улаанайм хоолойсоо.
Олон нүхэдни байбашье,
Онсогой гансадам хүрэнэгүй.*

*Сэлэнгын татуур гүнзэгишье хаа,
Сэнхирхэн боро улаанайм хоолойсоо.
Сэбэрхэн нүхэдни байбашье,
Сэдьхэлтэй гансадам хүрэнэгүй, –*
гэжэ дуулажа нуугаа гэдэг. Энэ мэтээр сэдьхэлхээ
нүхэрлэжэ дурлаагүй басаганай хара албадалгаар хүнэй
эхэнэр болоходоо, гомдожо дуулаһан дуун бии:

*Үбэртэнь ороод хэбтэхэдэ,
Үбэлэй хүйтэн мүльһэн шэнги.
Үглөөгүүр бодоод харахада,
Үлэ халзан элеэ шэнги...*

Шэнэ сагта найхан хүсэлөө нэгэдүүлэн, найн дураараа
үнэншэ сэдьхэлээ холбон, үйлэдбэрийн ажалаа ябуулһан
ажамидарал тухай дуунуудһаа:

*Аралтай Шэнэхээнээ мэдэрүүлжэ,
Арбаадхан эхеэрээ бурьялуулна.
Айдархан гансаяа мэдэрүүлжэ,
Алагхан нюдөөрөө сабиалуулна...*

* * *

*Үнэртэ сэсэгүүдтэ үймэдэг
Үнгын олон эрбээхэй.
Үнэншэ хайрые буляадаг
Үерхэн танилһан нүхэд байна...*

* * *

*Хазаарта мориёо, барһаниие,
Хатуухан жолоогоор тушаагүйб.
Ханилһан гансаяа, барһаниие,
Хара хэлээр дараагүйб...*

Буряад-монголшууд архие найр хуримда дээжэлжэ,
ахамд наһатандаа бариха наншад болгожо, амидаралда
шухала болгон хэрэглэхэдээ, иигэжэ дууладаг бэлэй:

*Шабарай дундаһаа дэлгэрһэн
Шарахан сэсэгэй гоёхониинь бэ.
Сагаанай дундаһаа шалгарһан
Сархагай дээжсын һайханиинь бэ...*

** * **

*Уугаад уугаад ханадаггүй
Улаан архимнай.
Ушаржа ярилдаад ханадаггүй
Үеын нүхэднай...*

** * **

*Сэсэгэй гургалдай шэнгихэн
Сэнгэлэн жаргалтай амитан үгы.
Шэлтэй хара шэнгихэн
Шэнгэстэй зохид ундан үгы...*

** * **

*Нахишжа ургаһан бургааһые
Намарай һалхин найгуулна.
Нарилжа һууһан дабишьемни
Найрай духаряа хүдэлгэнэ...*

Архи ехэдэбэл, хорон болохо ушартай юм гэжэ
һэргымжэлһэн дуунууд мүн баһа байдаг:

*Архи юундэ уугаабиш?
Амтатай болоод уугааб.
Архиш уухада, яхааб даа,
Аласые бодобол аюултай даа...
Айрагай дээжые гэжэ һанаад,
Архи уужсархин алдабалби.
Амитанай заншал гэжэ һанаад,
Айдархан ябажархин алдабалби...*

Архиие үргэлжэлэн ехээр уухые хүсэһэн, архиин
ехэдэхэһээ айжа, архи забһарлажа зогсоохые хүсэһэн
дуунуудшые бии:

*Хоргол түлхэн галдашни
Хорин хургамни дулаасанагүй.
Хорин хундага архидашни
Хотымни оёор халанагүй...*

** * **

*Шэрэмхэн тахатайл аад, шэлжэрнэ, шэлжэрнэ, –
Шэрээлгэлтэйл юм хэн ха.
Шэлтэйхэн архияа аягална, аягална, –
Шэлээлгэлтэйл юм хэн ха...*

Буряад дуунуудые удхынь талаар табан янзаар хубааж боломоор: бэһэлигэй, уусын, нэръялгын дуунууд, ёохорой юрын уянгата гээд.

«Бэһэлигэй дуун». Найр хуримда суглархан залуушуулай галай зүүн баруун хоёр талаар хоёр хэхэг боложо нуугаад байхадань, тусхай хүн урда гаража, хэн нэгэндэнь хэмээхэн бэһэлиг гартань адхуулаад, нүгөө талын зондо хандажа дууладаг:

*Алтан бэһэлигээ бэрытэ,
Альганһаа гарнай шархиржа байна.
Мүнгэн бэһэлигээ бэрытэ,
Мүрһөө гарнай шархиржа байна.*

Нүгөө талада нуугшад нэгэдэжэ, бэһэлиг адхахан хүниие заажа үгэдэг. Хэрбээ зүб таажа олоо хаа:

*Алтан бэһэлигээ алдабат,
Аятайхан дуугаа хайрлыт.
Мүнгэн бэһэлигээ алдабат,
Мүртэйхэн дуугаа хайрлыт, –*

гэжэ нүгөө талынхидтаа хандажа, дуу дуулуулдаг юм. Хэрбээ буруу тааһан байгаа хаань, нүгөө талань:

*Алтан бэһэлигээ һэлюурбэлтэ,
Аятайхан дуугаа хайрлыт, –*

гэхэ ушартай юм.

Иигэжэ ээлжээлэн бэһэлиг нюужа, бүхэли хүниндөө дуулалдан найрлажа хүхилдэдэг. Дуунуудын нь нютаг орон, дасан сүмэ, түрэ ёһололой магтаал дуунууд, үльгэршэлһэн, эхэ, эсэгээ мүрөөдэһэн дуунууд байдаг. «Алтан шара наран», «Зэрэлгээтын шэлэ», «Хэрээтэйхэн хээр», «Үндэр майлын үбэртэ», «Хууяа шэлэ» гэхэ мэтэшэлэн дуулалдадаг урданай дуунуудыень тоолоод барашагүй юм. Һүүлдэ зохёогдоһон шэнэ дуунууд нэмэгдэжэ, нэгэ дуун дахин дабтагдадаггүй, алишье талын хэн нэгэн олон дуу мэдэхэ байжа, хайнаар дуулахые оролдодог гээшэ.

«Уусын дуун». Хадамда ошохо басаганайнгаа мордохоһоо урид абынхын ехэ найр наада байгуулжа, олон айлшадые сагаан эдеэнэй дээжэ гэдэг хархагаар, хонин шарууһаар хүндэлхын хажуугаар, басагаяа үетэн нүхэдтэйн хамта һуулган, «Уусын дуу» тусхай хүниие урижа дуулуулдаг байгаа. «Уусын дуун» хэдэн янза байдагшые хаа, гол удхань басаганда захижа зааһан һургаал юм. Харида мордожо байгаа басаган нюдэһнөө нөлбоһо бүмбэрүүлэн, уйлажа шагнадаг бэлэй.

Ааяма зунай халуун наранда

Ангажа, ядаржа үзээгүйлиш.

Эдир үбэлэй дангинама хүйтэндэ

Үлдэжэ, дааража үзээгүйлиш.

* * *

Омогшон сухалдаха саг тулгархада,

Амандаа багтаан тэбишэжэ хүлээгээрэй.

Дүрбэнхэн эхэ, эсэгийн һургаалые

Хубитай гэжэ һуугаарай.

* * *

Хүбишэ газар бартаатай

Хүлэг мориёо татаарай.

Хүнэй газар хүсэтэй

Һэргымжэлжэ һуугаарай.

* * *

*Алагша гүүнэй хаамалхан,
Абгай бэрээдэй эдхэмэлхэн,
Ашата эжын нэрэмэлхэн
Айрагай дээжые баряарай... –*

гэжэ үридөө захижа хургаһан хургаал үгэ шэнгээһэн, тэрэ үеын буряад арадай ажамидаралай зан дадхааһан мэндын ёһо, хуримай найрай заншал зэргые тодоор харуулһан дуун болоно.

«Нэрьелгын дуун». Хуримай найрта олоороо түүдэгэй галые тойрон, гар гараа араараа хүлжэн холбожо зогсоод, нэрьелгээнэй дуугаа дуулажа, дуунай аянгада жэгдэ найгалзадаг. Хэсэг нэрьежэ дуулаһанай хүүлээр, хоёр – хоёроороо гараа урдаа холбожо, ээрэмшээжэ дуулан хатардаг. Эндэ орон нютаг, гол уһаяа, хада уулаяа бахаран магтаһан «Үндэр уулын оройгоор үүрэй туяа мандана», «Ганжуур, Данжуур заларһай», «Талын шэмэг тарбажа шубуун» гэхэ мэтын дуунуудые дуулалдадаг байгаа юм.

*Үндэр уулые оройгоор
Үүрэй туяан мандана.
Үндэр хүлтэй шэрээдэ
Зулын туяа бадарна...*

* * *

*Найманхан булагай эхиндэ
Найрамтай аршаан дэлгэрһэй.
Найманхан эсэгын таанарта
Ганжуур, Данжуур заларһай...*

* * *

*Хүбишын шэмэг хүхы шубуун
Хүүгэдэй шэмэг хүхинэгхэн шүрэ.
Талын шэмэг тарбажа шубуун
Таанарай шэмэг татамалхан шүрэ...*

«Ёохорой дуун» хатаран ябажа дууладаг буряад арадай дуун гээшэ. Собоо дэгжэн дуунайнгаа аялгаар хүнгэн габшагай хүрэн хатаржа дууладаг:

*Наһан залуу үедөө
Ерыш наашаа наадандаа.
Тон залуу наһандаа
Ерыш наашаа наадандаа...*

* * *

*Нарһан модон шалая
Нахилзатар хатарая.
Набтар уулын оройгоор
Нара гаратар хатарая...
Арбан сагаан хургая
Адхан байжа хатарая.
Аман соохи зугаагаа
Хэлсэн байжа хатарая.
Хорин сагаан хургая
Холбон байжа хатарая.
Хоолой соохи зугаагаа
Хэлсэн байжа хатарая...*

* * *

*Наруул уудам тэнхимдээ
Нуун байжа нурая.
Сансарай нюуса ухаани
Шэнжэлэн байжа шудалая.
Ябан нурая, үшөө шудалая.
Баян дэлгэр нютагаа
Бараалан байжа нурая.
Байгаалийн нюуса баялигы
Бахархан байжа шудалая.
Ябан нурая, үшөө шудалая.*

«Юрын дуунуудта» түүхын сагай хубилалтаһаа бии болоһон элдэб янзын удхатай дуунууд ороно. Хэлэхэ болоо

һаа, аба, эжын аша туһа, засаг түрэ магтаһан, инаг дуран тухай гээд олон янза дуунууд байха.

Буряад арадай дуунда барагдашагүй гүн баялиг, удха уулга хадагалагдажа, бидэнэй үргэлжэлэн гүнзэгырүүлжэ шудалхые хүлэжэ байна.

ТААБАРИНУУД

Манай буряад арад таабари таалсаха заншалтай байһан юм. Таабари таалсаха аргаар хүүгэд байгаалин, ниигэмэй элдэб янзын мэдэсэтэй танилсахадаа, ухаан бодолоо гүйлгэхэ шадабарииһаа гадна, сээжэлдэн тогтоохо, баян үгэ хэлэнэй шадабаритай болодог. Тусхайлбал, һонирхон гайхажа асуудалда харюусаха, этигэн хүсэжэ, хөөрөжэ дүрсэлхэ гэхэ мэтээр янза бүрийн мэдэлгын хүрээ үргэдхэжэ, үгүүлбэри зохёохо шадабари нэмэгдэнэ.

Хүн, юрэнх, өөрын ажаглалтын үрэ дүнгые таабарида баталан хадагалхын зэргэ өөрын сэдхэлэй онсо шэнжэ болон оршон тойроной байдалыешье таабарида оруулдаг. Тиимэһээ таабари буряад соёл болбосоролые шудалхада шухала болоно. Таабари хүүгэдтэ хэлэ бэшэгэй мэдэсэ олгохо хэмжээ үргэдхэдэг үхибүүдтэ эхин сурбалжа болон байгаалин, хүнэй юртэмсын үзэгдэлнүүдтэй танилсуулха тайлбари толи болоно.

Таабариин үгэнүүдэй холбоо шүлэгэй хэлбэритэй ушарһаа үхибүүдтэ зохистой байдаг. Таабари бүтөөжэ байгаа олон янзын аргуудые харахада, тэрээн дотор нарин ажаглалта нюугдана. Түмэн янзын үзэгдэл юумые таабарижуулхадаа, тэдэниие хоорондонь харисуулан үзэжэ, олон шэнжэ тэмдэгыень задалан шэнжэлээд, нэгэдхэн дүгнэхэ хэрэгтэй байдаг. Тиимэһээ таабари тааха ябасада үхибүүдэй сээжэлдэхэ шадабариин һайжархын

хажуугаар юумыг харисуулан бодохо, задалан шэнжлэх, нэгдхэн дүгнэж сэдхэхэ шадабари дээшэлнэ.

Таабари таалган мұрысөөнэй хэлбэреэр ябагдадаг. Үхибүүд хэн нэгэнэй хэлэһэн таабариие тааха гэжэ эдэбхитэйгээр оролдохо, өөрынгөө таабари хэлэхэ, тайлбариинь андалдан хэлэхэ мэтээр ухаан сэдхэлээ хүгжөөнэ. Хүнэй хэлэһэн таабари таажа шадаагүй хаа, шоолуулан худалдагдаха болоно. Жэшээлбэл:

*Гунан-гунан тэмээгээр,
Гурбан уута будаагаар,
Дүнэн-дүнэн тэмээгээр,
Дүрбэн уута будаагаар,
Һэтэрхэй зүүгээр,
Һиимэрхэй хадагаар,
Ноёной шэшэһээр,
Нохойн бааһаар... –*

гэхэ мэтээр адаг муугаар шоологдохоһоо зайлахын тулада хүүгэд олон тоогоор таабари сээжэлдэхэ, ахамад зонһоо шэнэ таабари суглуулан сээжэлдэхыг оролдохо юм.

Хүн, хүнэй бэсын хубинууд тухай таабаринууд:

1. Гүймэл шэрээ,
Һуумал бурхан.
2. Холбоо модон хонолготой,
Хоёр сумаа хүнэһэтэй.
3. Хөөрхэн тэрэ айлшан ерэбэ:
Шүдэгүй, хоол хүнэһэнийнь яһагүй.
4. Набтар дабаан, набшаһан хормой,
Сэгээл нүхэн, сэсэгэр тарбаган.
5. Хас эрдэнийн суурга,
Биндарья эрдэнийн тулхюур.

6. Алаг буруун аргалай хог даахагүй.
7. Адхахада – адха дүүрэхгүй,
Табихада – тала дүүрэн.
8. Бурханаа бургааһаар шабхадажа,
Булай аюулһаа хамгаалаа.
9. Эртэ нээгдэдэг, орой хаагадаг шэл болор гэртэ
Шинии, минии дүрсэ тодорно.
10. Монсогор шулуун моринһоо хурдан.
11. Добые тойроһон долоон нүхэн.
12. Хорин хонин холбоотой,
Хотогор зээрдэ хойлтотой.
13. Мүйтэгшэн мүнгэн хорёотой.
14. Хадын хажууда сууряа хуряагша.
15. Үндэрэй үбэртэ эхир хүнды,
Хүнды руу хүхэ шонын гүйхэдэ,
Нүүлһээнъ абаад газар шабхадаба.
16. Харахада – ойро,
Хазахада – холо.
17. Табан хүнэй нэгэниинь
Шэрэм түмэр малгайтай.
18. Таг дээрэ табан ялагар,
Табижа тоолоходо – арбан ялагар,
Дэлгэжэ тоолоходо – хорин ялагар.
19. Арбаадаёе арбан хүн мордуулба,
Хорхоодойе хорин хүн мордуулба.
20. Ехэ гэр соо – бага гэр,
Бага гэр соо – балшар хүбүүн.
21. Гэдэһэниинь – арадаа,
Гэдэгэрынь – урдаа.
22. Алтай хангайн үбэртэ
Алтан шагай булаатай,
Бүгын гү, сугын гү?

23. Хаан уулын оройдо
Сахан ороходоо бэрхэтэй,
Сахан орохошье яахаб
Хэзээшье хайлахаяа болишоол.
24. Мяхаар бүтэһэн бэетэй
Матамал яһан гэртэй,
Мэргэн содо ухаантай,
Мэдэжэ һураха ухаантай.

2. Һэсы гэр, гэр оршондохи байдал тухай таабаринууд

25. Ашаа даахагүй тэмээн,
Ургада орохогүй морин,
Туранхай сагаан ямаан,
Тарган сагаан хонин.
26. Ажаллахада шадал олгодог,
Амидархада заабари үгэдэг,
Амархада зугаа болодог,
Алишье сагта туһалдаг.
27. Эрхэ баахан хүбүүн
Эрдэнын бүһэ бүһэлнэ.
28. Үбэл болоошье һаань сэсэг дэлгэрхэ,
Хүн ерээшье һаань шубуун ниидэхэгүй.
29. Эдихэ аматай аад
Залдиха хоолойгүй.
30. Ерэхэдээ нарин сагаан дэгэлтэй,
Бусахадаа бүдүүн шара дэгэлтэй.
31. Уһанда ороходоо хайлана
Галда орходоо бүжэглэнэ,
Эдээндэ дутахагүй зүйл,
Эди шадалай хорбалжа.
32. Үргэн мэдэсэтэй багша
Үгэ дуугүй һууна,
Тодогүйгээ тэрээнһээ һурахадам
Тодо тобшоор харюусана.

33. Үндэр нарихан хүбүүн ерэхэдээ
Модон дэгэлтэй, нүүрхэн хэлэтэй
34. Намда нэгэ нангин зүйл бии,
Намнаа бэшэн олоноор хэрэгсэдэг
Намда хаа-яахан хэрэгтэй болодог.
35. Наашаа харахадаа намтай адли,
Саашаа харахадаа шамтай адли.
36. Нюдаргын шэнээн бээтэй
Нютаг дүүрэхэн дуутай.
37. Бодхоходом борохон ботогон,
Эрьюулхэдэм – эмниг дааган,
Хэбтүүлхэдэм – хөөрхэн хуриган,
Хүмэрихэдэм – хүхэхэн эшэгэн.
38. Харанхые гэгээрүүлдэг
Хамагыг бүтээдэг,
Харахада хара хүхэшье наа
Хараа нэмэжэ ухааруулна.
39. Харбажа болодоггүй номон,
Харайжа болодоггүй морин,
Сохижо (дэлэдэжэ) болодоггүй хэнгэргэ,
Оёжо болодоггүй утаһан.
40. Хэзээнэй ябаад байгаа наа,
Хэдэн хүтэл дабаха нэм,
Хэдэр гурбан хүбүүд
Хайшаашье намайе табинагүй.
41. Гэдэхээ маажажу дуугаа дуулана
Шэхээ мушхажу хоолойгоо заһана
42. Гурбан нүхэр түшэлгэтэй,
Гува нарийхан бээтэй,
Уласай хэрэг тобшолдог
Урин найхан хоншоортой,
Сангуу томоотой зантай,
Сагаан газар ябадалтай.

43. Тохойн шэнээн хайрсагта
Түмэ мянгаараа хүн сугларна,
Тоглолто наадан харуулжа
Түрын ябадал мэдүүлнэ.
44. Зуу найман банди нэгэ замаар хубарина,
Арбан багша ябаһан замыень тобшолно.
45. Далигүй аад – ниидэнэ,
Хүлгүй аад – хүрэнэ,
Шубуун бэшэ аад – үдэтэй,
Хиигүй аад – дэбхэсэнэ.

Таабаринуудай тайлбаринууд:

1) моритой хүн; 2) нарай нялха хүүгэд; 3) нарай нялха хүүгэд; 4) үүдээр хүнэй орохо; 5) багша, шаби; 6) нюдэн; 7) нюдэн; 8) нюдэн; 9) нюдэн; 10) нюдэнэй хараса; 11) нюдэн, шэхэн, хамар, аман; 12) шүдэн, хэлэн; 13) хэлэн; 14) шэхэн; 15) хамар, нюһа нишхэ; 16) гарай альган; 17) хурабишатай хурган; 18) гарай, хүлэй хюмһан; 19) самса, үмдэ үмдэхэ; 20) гутал, оймһон, хүл; 21) хүнэй булшан, хангир; 22) хүүгэдэй хүйһэн; 23) үһэн сайха; 24) тархи; 25) шагай; 26) ном; 27) хургандаа бэһэлиг зүүхэ; 28) зураг; 29) хайша; 30) бообо шараха; 31) даһһан; 32) толи-бэшиг – словарь; 33) харандаш – карандаш; 34) хүнэй нэрэ; 35) гэрэл толи; 36) дун; 37) шагай; 38) ном, бэшиг; 39) морин хуур; 40) шүдэр; 41) хуур; 42) бишр – ручка; 43) телевизор; 44) маани тоолохо; 45) үдэн бүмбэгэ.

Һэеы гэр, гэр оршондохы байдал тухай таабаринууд:

46. Аса модон, буса модон,
Бурхан хэрээһэн, булган малгай.
47. Тэгшэ олон дүрбэлжэн
Тээг зангилаагаар эбхэгдэнэ.
Тэн сасуу хүбүүд
Дээһээ үлхэжэ наадана.

48. Та – зүүгээр, би – баруугаар,
Хабтагай голдо уулзая.
49. Хонин эрдэнийн хэшэг,
Хотоло олоной гар бүтээл,
Гунан дааганай дэлhэн,
Гурмаһан һайхан эршэм.
50. Эртэ гэдэлзэжэ гэгээрүүлнэ,
Орой дохилзожо дулаална.
51. Хабалиг нариихан бэетэй,
Хатан эжын угалзатуулһан,
Халуун, хүйтэниие зохируулдаг,
Хуйларжа эбхэгдэжэ хадагалагдадаг.
52. Табан хушуу малай гаралтаар
Дархалжа табиһан бүмбэлзүүр,
Тансаг баян амидаралай
Баталга болоһон бүмбэлзүүр.
53. Эгэшэ дүү хоёр ээрэмэ сасуу,
Эгээ заахан дүүнь эрьежэ шадаха эрдэмтэй.
54. Дарахи азарга далан урга шэрэжэ,
Долоон зуун толгойдо тулажа зогсобо.
55. Түнтэгэрынь ябаба,
Түхэреэниинь үлэбэ.
56. Уулын оройдо угалза гурбалжан,
Даруухан зургаалжан.
57. Гэр дүүрэн дүрбэлжэн олбог.
58. Хэн соолооб? –
Хэнзэ соолоо.
Юун гарааб? –
Нүхэн гараа.
Юугээр бүглээб? –
Арһаар бүглээ.

59. Ябахагүй аад, дүрбэн хүлтэй,
Эдихэгүй аад, гэдэнэ ехэтэй.
60. Жэгдэ найхан бээтэй,
Жэгнэнэн найхан дуутай,
Холые ойртуулдаг,
Хоёрые уулзуулдаг хобшо хара.
61. Дүрбэлжэн найхан бээтэй,
Дүнгинэмэ найхан хоолойтой,
Хайрсаг нэрэтэй хашан наадан.
62. Хэлэнэн үгэшни хэмжээтэ утаһанда хоргодобо, –
Дуулаһан дууншни дугы сахаригта хоргодобо,
Хэзээ нэгэ үдэр шамайе нажаан гаража ерэхэл.
63. Аашагүй хүүгэдэй алая зангын хэсүү:
Урагша хойшоо сохилоод,
Ушар зүггүй жэнгинэнэ.
64. Хэлэгүй аад, хэлэхэн тодо,
Хоолойгүй аад, дуулахань найхан;
Шэхэгүй аад, соносохонь һонор.
Ухаагүй аад, ухаалахань мэргэн.
65. Аршахада, үнгэ яларна,
Алдахада, ами алдана.
66. Үндэр сагаан үбгэн уйлаһаар үрэгдэбэ.
67. Арбан хоёр үртөөтэй,
Үртөөн бүридөө хэмжээтэй,
Албанай хоёр элшэтэй,
Элшэн бүридөө тушаалтай.
68. Уняагүй гэртэ – утаагүй гал.
69. Зуу найман хонин
Гурбан улаан хусатай,
Арбан хүүгэд хонишонтой,
Ошор үбгэн харуултай.

70. Хотонь – сагаан,
Хонининь – хара.
71. Хубалзын шэнээн бээтэй,
Хутагта номин шанартай.
72. Төө шэнээн бээтэй,
«Түн» гэжэ дуу гарамсаараа,
Түмэн гэрэл алдараад,
Түрэхэн бээе һүйдхэдэг.
73. Мяхан тулга, модон тогоон.
74. Гэрэй шэнээн гэдэхэтэй,
Гэнтэ гараһан хүзүүтэй.
75. Угалза шорхоодойдо
Улаан бороо орожо,
Ухаанта бүмбэгэр добосог
Углаад саашаа хандаба.
76. Тооно дээрэ тодо улаан шагай.
77. Үлзытын хонин үглөө бүри ниилэжэ,
Үдэшэ бүри һалана.
78. Ангас гэхэдэ, бултас гэнэ.
79. Үргэн түмэрэй өөдөхөн,
Үлэн бугын арһан,
Хангайн модоной набшаһан,
Хайр шулуунай хахархай.
80. Хадын шулуунай нэгэ жаахан,
Хабсагайн модоной нэгэ жаахан,
Хатуу түмэрэй нэгэ жаахан,
Хандагайн арһанай нэгэ жаахан –
Хамта бүгэдэ нэгэ бүлгэм.
81. Хара морин ган туруутай.
82. Шулуун ноён шүрэ дэнзэтэй.
83. Могой эрээн бээтэй,
Модон гурбан хюмһатай.

84. Нахид хүтэл, найман шандааһан,
Дүрбэлжэн тала, дүтэлүүлхэ тэбхээ.
85. Би урагшаа нюуртайб,
Ши хойшоо нюуртайш, –
Бидэ хоёрой харалсахагүймнай харамтай.
86. Шамһаа бага тонолзон,
Шамайе үргээд табина.
87. Һэнжэ тогоон хоёр, тэрэ юун бэ?
88. Ган түмэр бээтэй,
Хатуу шанга зоригтой,
Ганган басаган ханитай,
Ганса нэгэ нюдэтэй.
89. Түмэр тэмээн утаһан бурантагтай.
90. Нарин субарга найман сонхотой.
91. Агтын дүрсэтэ аянгата хайрсаг,
Арбан хурган ардаг номоор хүдэлнэ.
92. Таб-табхайн дуун,
Табан зүйлэй уянгын дуун,
Дүнгэр-дангар, дун-дан,
Түби дэлхэйе дорьюулһан дуун.
93. Саа бугын шандааһан,
Сагаан зандан модон,
Алаг үхэрэй эбэр,
Арад зоной зугаалса.
94. Уһагүй талада шуһагүй байлдаан.
95. Адли бэшэ зургаан талатай,
Али олониие түлөөлжэ шадана.
96. Хүрьһгүй газар,
Уһагүй далай,
Амитангүй дайда,
Хүнгүй хото.

97. Дээрэнь – дэн шара,
 Дундань – дун сагаан,
 Доронь – доргон боро.
98. Үбһэ хулһанһаа хубилмал
 Үнгэ зүһээр гоёмсог,
 Оюун бэлигэй хүртээлдэ
 Онсо ехэ габыятай.
99. Мэдэдэгтэ – мэргэн хорбоо,
 Мэдэдэггүйдэ – эрээн хорбоо.

Таабаринуудай тайлбаринууд:

46) тооно, үрхэ; 47) хана, уняя; 48) үти, бүхэлүүр; 49) гэрэй бүхы бүрээһэн ооһор; 50) үрхэ нээхэ, татаха; 51) хаяаһа; 52) һэеы гэр; 53) можсо, үүдэн; 54) тооно, уняя; 55) һэеы гэр зөөхэ; 56) һэеы гэрэй үрхэ; 57) хана; 58) хана үдэхэ; 59) шэрээ, стол; 60) телефон; 61) эгэшэгтэ хайрсаг – магнитофон; 62) дуу шэнгээдэг машина – магнитофон; 63) хонхо; 64) радио; 65) лампа; 66) шубуун дэн; 67) саг – часы; 68) зула; 69) эрхи; 70) ном, бэшэг; 71) түбэд-монгол эм; 72) пуужаан – салют; 73) модон аяга бариха; 74) сайн гүсэ; 75) буряад малгай; 76) малгайн дэнзэ; 77) дэгэлэй тобишо; 78) тобишо тобишолхо; 79) хэтэ сахюур, уута, уула; 80) хэтэ, сахюур, уула, ута; 81) хэтэ; 82) хүхүүр – хөөргэ; 83) шүдэр; 84) эмээл; 85) эмээлэй бүүргэ; 86) дүрөө; 87) дүрөө; 88) зүүн; 89) зүүн, утаһан; 90) лимбэ; 91) морин хуур; 92) бүрээ, бэшхүүр, сан, хэнгэрэй дуун; 93) эбэр номо; 94) шатар наадаха; 95) шагай; 96) атлас; 97) хүшөөһэн хүн; 98) саарһан; 99) ном, бэшэг.

**Ажаллаха хэрэгсэл, зэбсэг болон техникэ тухай
таабаринууд:**

100. Түшэмэл ноёной зарлигдажа,
Дээхэнүүр элшэнээ зарахадань,
Тэрээниенъ тоорижо гүйгөөд,
Тэргэл һара бүтээнэ.
101. Шулуун худагһаа шара хобоогоор уһа татана.
102. Жин-жин нэрэтэ шубуун
Бон-бон худагһаа уһа уужа,
Саһата сагаан уулын арада
Торожо байнгүй, дуруйтар мүр үлээнэ.
103. Саһан дээгүүр гүйдэлтэй,
Саглашагүй удхые мэргэлдэг
Һайхан гоё хүүхэндэ
Хүн бүхэн дурлана.
104. Арбан нүхэдөөр туһалуулжа,
Албан хэрэг бүтөөдэг,
Шис-шис дуутай,
Шэб хара үнгэтэй.
105. Хоёр дурамбай самбарта тудаж,
Арбан элшэ ажаллаад,
Албан ехэ хэрэг бүтөөжэ,
Аласай холбоо абалсадаг.
106. Һаруул гэгээ олгодог наран,
Саба хоолдошни туһалан хабсарагша,
Элдэб үйлэдбэриие хүгжээн хүдэлгэгшэ,
Эбгүй хэрэглэбэл, эбдэжэ хаядагынь гайхалтай.
107. Мэр-мэр дуутай,
Магнал дээгүүр гүйдэлтэй,
Тор-тор дуутай,
Торгон дээгүүр гүйдэлтэй.

108. Элдэб дүрсэ суглуулдаг
Энгэй бэшэ гэрэлтэ толи.
109. Хүниие үдхэлдэггүй номхон морин,
Хурдан дабхидаг түмэр морин,
Хойшоо утаа мана хаяад,
Хоршогонон дуугарһаар гүйн ошоно.
110. Байшан гэмээр бэетэй,
Бар гэмээр хүсэтэй,
Амигүй байжа, ябадаг,
Амисхаалгүй байжа, уухилдаг,
Ай даа, жэгтэйхэн эд!
111. Дүрбэн зөөлэн хүлтэй,
Дүрьехэ шэрүүн зантай,
Шэнгэн хоол зооглодог,
Шэрхэггүй илгадаһатай.
112. Эрэ шадалтай сар,
Үбһэ эдидэггүй сар,
Хүрьһэтэ газарые урбуулдаг сар,
Хүлһэ гарадаггүй сар.
113. Айл гэхэдэ, аянда яарана,
Айл бэшэ гэхэдэ, зосоогоо олон хүнтэй.
114. Сахали шубуун харын наагуур эрьежэ,
Сааша, нааша ханаһан хэрэгыг бүтээнэ.
115. Холбоо олон хүлөөрөө
Холые зоридог түнтэлзүүр
Хэтын газарые ойртуулжа,
Хэдэн зуугаар уулзуулдаг.

Таабаринуудай тайлбаринууд:

100) гортиг – циркуль; 101) бэхэ хороод бэшэдэг гуурһан; 102) бэхэтэй гуурһаар бэшэхэ; 103) ручка; 104) үзэг сохихо машина; 105) сахилгаан тархи – компьютер;

106) хэрэгсэлэй сахилгаан (электричество); 107) оёдоллой машина; 108) һүүдэрлэхэ машина – фотоаппарат; 109) мотоцикл; 110) ашаанай машина; 111) машина; 112) трактор; 113) машина; 114) самолёт; 115) гал тэргэ – поезд.

Ажамидарал тухай таабаринууд:

116. Мүлихэ бүри бүдүүржэ,
Таариха бүри ута болоно.
117. Хэн соолооб? –
Сондуул соолоо.
Юугээр соолооб? –
Һүшээр соолоо.
Юугээр түлхэб? –
Түйсээр түлхээ.
Юугээр бүглөөб? –
Бүлтигээр бүглөө.
118. Жаран тэмээнэй жалга руу гүйхэдэ,
Жарантайн һамган түмэр мунса барин эрьюулбэ.
119. Сохихо бүридэ сортоотой болоно,
Наншаха бүридэ нарьяатай болоно.
120. Ороһон сагаан бороон,
Орьёлһон сагаан булаг.
121. Үглөө бүри үлэн буга үрэмдэнэ.
122. Түмэн хара хониие түмэр ташуураар хуряанаб.
123. Дэрэ доро дэмы бэшэг
Дээрэ, доро дэмы алхаа,
Дүримгүй дэмы хорбоо.
124. Бутын оёороор бүжин туулай гүйнэ,
Нюдэгүй хүн үзэнэ,
Хүлгүй хүн эрьюулнэ,
Гаргүй хүн сохино.
125. Хүлэг добтолжо,

- Хүрдэ мухариха,
Хүзүүгүй тэмээн
Хүтэл дабаха.
126. Бага харгын байдал найхан,
Багахан мориной сабшалха найхан.
127. Зөөлэнийнь хатуугаа эдинэ.
128. Галгүй номоор талын гүрөөһые шуагүйгөөр харбаба.
129. Үбэһэнһөө богони аад, уулаһаа үндэр.
130. Хамаргүй аман, хабаагүй нюрган,
Хооһон арһан, хоёр, дүрбэн хүл.
131. Мянган газар ябаашье хаа
Минии бэе хүдэлнэгүй,
Мяха, тоһо эдешье хаа
Минии гэдэһэндэ ороногүй.
132. Адхада багтаад
Абдарта багтахагүй.
133. Арын дүрбэн булаг
Агару занданда шудхана.
134. Эхэнь энгэр дахана,
Хүбүүнийнь хүнии дахана.
135. Ухаатай эдлээ хаа – онсо найн ундан,
Уймараар эдлээ хаа – улаан галай дүлэн.

Таабаринуудай тайлбаринууд:

116) худаг малтаха; 117) шүрбэһөөр гутал оёхо; 118) татааһа таха, оёдол оёхо; 119) нооһо сохихо; 120) һу һамарха; 121) уурта сай нюдэхэ; 122) үһэ абаха; 123) зүүдэн; 124) зүүдэн; 125) харгы зам; 126) үһэ һамнаха; 127) аргал түлхэхэ; 128) шагай няһалха; 129) харгы зам; 130) майхан; 131) зүүдэн; 132) урга; 133) үнээ һааха; 134) суурга, түлхюур; 135) архи.

**Газар дэлхэйн, байгаалийн, сагай үзэгдэлнүүд тухай
таабаринууд:**

136. Үргэн эхэтэй, үндэр эсэгэтэй,
Соохор хүбүүтэй, ногтуу басагатай,
Урасхал хүсэтэй, уһан амитай,
Ушаргүй түргэн эрьесэтэй.
137. Сал буурал үбгэн
Нэгэ нюдөөрөө харые хаража,
Нэгэ нюдөөрөө сагааниие харана.
138. Хүн түрэлхитэн бүгэдэ
Хүсэхэ унаагүй аян хэхэ.
139. Тахуунай баянай адуун тоолохо аргагүй олон,
Зун үсөөржэ, үбэл олошорно.
140. Түмэр тогоон түмэн хадаһатай.
141. Зун ургаагүй зургаан сэсэгэй
Үбэл ургахыень хараарай.
142. Улаан тоориг түрүүлжэ,
Онсо хубилдагынь дараалжа,
Ум маани унуулаад,
Умаа хумые дахуулна.
143. Хорёо дүүрэн хониндо
Хуба сагаан хуса гансаараа.
144. Түмэн хонин соо долоон ямаан,
Долоон ямаан соо нэгэ сагаан эшэгэн.
145. Хангай хара абдар
Хара түмэр суургатай.
Хара түмэр суургань
Алта мүнгэн түлхюуртэй.
146. Бэлшээри талын өөхые
Бидэ эдеэд баранагүйбди.
Бишихан хонгор шубуун
Наадажа зугаалаад, барана.

147. Алаг бүһые абажа болодоггүй,
Алтан бүмбэгээр наадажа болодоггүй.
148. Шинии дээгүүр шэмээгүй зөөдэл,
Шэнжэ дүрсэнь оло дахин хубирна.
149. Алтан тэмээн ангас гэжэ,
Аргамжын үзүүр ялас гэжэ,
Ара үбэрээр дүүрэн
Аршаан сүршэн үнгэрнэ.
150. Тэрэ газарһаа хилэн торгон халина,
Энэ газарта эрдэнийн аршаан бууна.
151. Буянтын буурал азаргын бодон-бодон үүрһэхэдэ,
Аласта зээрдэ гүүн хэбтэһэн шэгээрээ дэлэннэнэ.
152. Хойноһоо ерэһэн айлшан
Хүбхэгэр сагаан бэлэгтэй.
Урдаһаа ерэһэн айлшан
Мэл хара бэлэгтэй.
153. Хүбэн гэхэдэ, нооһогүй,
Хүнжэл гэхэдэ, захагүй,
Талхан гэхэдэ, ширхэггүй,
Үһэн гэхэдэ, монсогорттой.
154. Харагдаха үнгэгүй,
Ханхайха дүрсэгүй,
Хамарта мэдэгдэхэ үнэргүй.
155. Үүлэн угалзалан дэгдэжэ,
Үргэгүй тэмээн үбһэ бараха.
156. Сээсэй-бээсэй сэгсэлзэнэ,
Сэнхир торгон һагсалзана.
157. Уута дотор улаан шагай.
158. Хүүгшэ үнээн хэбтээгээрээ таргална.
159. Нялха нахяата гурбан добо,
Зүйлэй сэсэгтэ гурбан тала,
Амтан жэмэстэ гурбан хүтэл,
Саһа, мүйһэтэ гурбан дабаан.

160. Алдалхада – арбан хоёр,
Эгнэхэдэ – гурбан зуун жаран таба.
161. Үндэр сагаан субарга дүрбэн талатай,
Дүрбэн талань – гурба-гурбан сонхотой,
Гурба-гурбан сонхонь – гуша-гушан хадааһатай,
Гуша-гушан хадааһатай нэгэ талань – сагаан, нүгөө
талань—хара.
162. Хөөрхэн боро хүлгөөтэ хүйхэр,
Хүйтэн хүлһэн хушуута,
Арьяатанай аюулта хаан,
Ангай түрүүн хүнгэн хүлтэ,
Хүршэгэнүүр хүбэлзүүр ябадалта,
Хүдөөгэй хорото сахариг,
Ашата ехэ эрдэни,
Амгалан ехэ номхон ашатан,
Аалигүй муу зольбон,
Улаан һагсуургата,
Унаган баатар хани,
Ухаангүй тарган гайхал.
163. Үдэрэй гэгээтэйдэ нүхэсөөд һалахагүй,
Үдэшын харанхыда халаад ябашаха.
164. Огторгойһоо үлгэһэн оһоргүй зураг
Олон янзаар хубирдаг зураг.
165. Наранай наагуур найгаха шэнги,
Нашан шонхор ниидэхэ шэнги,
Тэнгэри газар ниилэхэ шэнги,
Тангис далай салгилха шэнги.
166. Нэгэ оёдолтой хүхэ торгон шүхэр,
Ниидээ сасарһан гэгээн субуд эрихи
Ниитые гэйгүүлһэн хас эрдэниин толи,
Ниидэн дэгдэһэн алтан шара бүмбэгэ.
167. Хатараад зогсодоггүй хара морин,
Хэндэшье һургагдадаггүй эмниг морин.

Таабаринуудай тайлбаринууд:

136) бүмбэрсэг дэлхэй; 137) бүмбэрсэг, үдэр, хүни; 138) бүмбэрсэг эрьехэ; 139) одо мүшэд; 140) огторгойн одо мүшэд; 141) Зургаан одон; 142) наран, хара, Зургаан одон, Энгэр мүшэн; 143) одон, хара; 144) одо мүшэн, хара; 145) хүни, хара, наран; 146) үүлэн, наран; 147) холонго, наран; 148) үүлэн; 149) сахилгаан, бороон; 150) тэнгэри бүрхэхэ, бороон орохо; 151) бороон орожо, газар шийгтэжэ, ногоон ургана; 152) саһа, бороон; 153) саһан; 154) уһан; 155) түймэр, гал; 156) гал, утаан; 157) галай сог; 158) үнэһэн; 159) хабар, зун, намар, үбэл; 160) жэл, хара, үдэр; 161) жэл, уларил, хара, үдэр; 162) 12 жэл; 163) һүүдэр; 164) үүлэн; 165) зэрилгээн; 166) огторгой, одо, хара, наран; 167) гол, мүрэн.

Табан хушуу мал, амитад тухай таабаринууд:

168. Дүрбэн залуу шабар нюхажа,
Хоёр ламанар балин барижа,
Нэгэ лама батаганаа үргээжэ,
Нэгэ залуу жэмэс түүнэ.
169. Уулые утаһаар хүдэлгэбэ.
170. Дүхэриг дүрбэн аягатай,
Дэбихэ хэлюуртэй,
Нэлихэ хэлюуртэй,
Ниидэһэниинь хиидэһэн шэнги,
Нэрьехэ наадахань илгагдахагүй.
171. Наранай наагуур наадаһан шэнги,
Нашан шонхор элиһэн шэнги,
Эршэтэ сахилгаан эрьехэ шэнги,
Эрид тулаад зогсоһон шэнги.
172. Уухагүй байжа найман аягатай,
Ташуурдаха һухай улаан ташууртай,
Сохилдохо хоёр модотой.

173. Дүрбэн галуун дүүежэ ерэбэ,
Дүрэтэ мэргэн тодожо абаба.
174. Дээшээ тэнгэри дурамбайдана,
Доошоо газар шүүрдэнэ,
Жагсаалда түрүүн зооглохые яарана,
Үнэ сэнтэй хүрэнгэ суглуулна,
Ара тээшээ даллажа,
Ара руугаа үрил нубарюулна.
175. Үхэр бэшэ аад, эбэртэй,
Үбгэн бэшэ аад, хахалтай,
Үбэл, зун илгаагүй
Даха үмдөөд залардаг.
176. Тала дүүрэн тана бүмбэгэ,
Дулаан бүрээһэтэй сагаан бүмбэгэ,
Эд эдеэн дүүрэнтэй бүмбэгэ,
Эм домой найралгатай бүмбэгэ.
177. Хаанаһаа ерээбши? –
Тоһотын халуухан голһоо.
Хушууншни юундэ шүмбэгэр юм бэ? –
Манай нютагай гурим юм.
178. Ноёной басаган ногоон торгон дэгэлтэй,
Хаанай хүбүүн хүрин торгон дэгэлтэй.
179. Бээлэй бэлшэбэ,
Бэрбээхэй сомсорбо,
Заряа зарйба,
Забхан хорибо.
180. Хон-хон дуутай,
Хондолой дээдээ һаадагтай,
Хүн түрэлтэнэй хани,
Хотон айлай манаашан.
181. Хүхэ хүлэгыг унажа ядана,
Эрэн ташуур барижа ядана.

182. Бархираа гайхал багадаа хүлгүй.

183. Айлай гадуур алхуухан,
Алхуу балхуу шалхуухан,
Нуурай хүбөөгөөр нааданхай,
Нам дуугаар дууланхай.

Таабаринуудай тайлбаринууд:

168) тэмээн; 169) тэмээ бурантагаар хүтэлхэ; 170) морин; 171) мори ургалха; 172) үхэр; 173) үнээ хааха; 174) ямаан; 175) ямаан; 176) хонин; 177) хониной хоргооһон; 178) нүлһэн, эльгэн; 179) хонин, шоно, нохой, эзэн; 180) нохой; 181) шоно, могой; 182) баха, шанага хорхой; 183) баха.

Шубууд, хорхой шумуул, ургамал тухай таабаринууд:

184. Буда бумбын бээтэй,
Бурхан багшын нуудалтай,
Тэмээн халюун жүһэтэй,
Тэнгэрийн солбон нюдэтэй.

185. Саһан шэнги сагаан,
Сахилза шэнги хүхэхэн,
Хөө шэнги харахан,
Хөөрхэн зантай хүүхэн.

186. Хүниие үзөөд – бүхэлзэнэ,
Хүзүү, һээрынъ нахилзана,
Бараа хараад – бархирна,
Баруун хүлынъ тахилзана.

187. Үүр-сүүрээр бодогшо,
Уянгалан гоёхон дуулагша,
Гэрэй араар хүдэлзэгшэ,
Хэсэг бусаг түүшэлэгшэ.

188. Дээрэһээ бууһан шэнги,
Дэгнүүл дээрэ унаһан шэнги,

- Хурса хутагаар мүлнхэн шэнги,
Хурын уһаар угааһан шэнги.
189. Алтыень абаад,
Абдарыень хаяна.
Тоһыень абаад,
Торхыень хаяна.
190. Тон өөгүй гэртэ тогтоолоо олоогүй нялха.
191. Эреэн гэхэдэ, барас бэшэ,
Эбэртэй гэхэдэ, буга бэшэ,
Номтой гэхэдэ, лама бэшэ,
Сууха дүүрэн гэхэдэ, тоһон бэшэ.
192. Эрхиин шэнээн бэетэй,
Эрэ хонгор дуутай,
Эреэн алаг хорбоһоо
Эдеэнэй дээжые суглуулдаг.
193. Ниидэдэгэй хүбүүнэй мүлхихэнь гайхалтай.
194. Эреэн байна, барас юм гү?
Эбэртэй байна, буга юм гү?
Ногоон байна, торгон юм гү?
Бүтылхэтэй байна, архи юм гү?
195. Һуужа байхань – шубуун шэнги,
Шунажа байхань – шоно шэнги.
196. Уухай-туухай баатар,
Ууса дундуураа таһархай баатар,
Хадада хальтирдаггүй баатар,
Харбахада – оногдодоггүй баатар,
Олоноор сугладаг бүлгэмтэй баатар,
Онсо шадал хүсэтэй баатар.
197. Хүхэ эшэгэнэй хүлынь сагаан.
198. Худаг бэшэ байгаад, уһатай,
Хонин бэшэ байгаад, хоргооһотой,
Мяхан бэшэ байгаад, улаан,
Ногоон бэшэ байгаад, ногоохон.

199. Орой дээрээ залаатай,
Олон дабхар хуягтай,
Улаан шара бээтэй,
Онсогой олон шүдэтэй.
200. Хойноһоо – халхинда урагшаа,
Урдаһаа – халхинда хойшоо
Боори суглаанда ошоно,
Бусаха, үгыень бурхан мэдэнэ.
201. Амандаа аргамжа шэрэжэ
Тоонодо тор нэхэнэ.
202. Улаан тугал яһан хотоодотой.
203. Унаһаниие түүжэ, унтаһаниие һэрюүлдэг
Түрүү ноёной улаан тидимы
Толгой дээрээ зүүнхэйл ха.
204. Хара торгон ханжаартай,
Хайшалиг асатай һүүлтэй,
Халуун, хүйтэндэ зөөдэлтэй,
Халижа шунгаха эрдэмтэй.
205. Бүдүүн ноёной хүбүүн
Бүтэн үдэр унтаад,
Бүрэнхы һүни болоходо
Дэн баряад гүйнэ.
206. Гэлэн лама гэрээ үргэлөөд ябана,
Гэнтэ ябадал болобол гэртээ шургаад гарахагүй.

Таабаринуудай тайлбаринууд:

184) шара шубуун; 185) шаазгай; 186) тохорюун; 187) булжамуур; 188) хээрын шубуунай үндэгэн; 189) үндэгэн; 190) үндэгэн; 191) зүгы; 192) зүгы; 193) үтэн; 194) тэжсэн голёо; 195) боргооһон; 196) шоргоолжон; 197) мангир; 198) арбуз; 199) кукуруза; 200) хамхуул; 201) абаахай; 202) шабага; 203) тахья; 204) хараасгай; 205) галта хорхой; 206) яһата мэлэхэй.

УЯНГАТА МҮРНҮҮД

(шүлэгүүд)

БУРЯД ХУБСАНАНАЙ МАГТААЛ

*«Ехэ Монгол уласай байгуулагдаһаар 800 жэлэй»
ехэ найрта зорюулагдаһан уласхоорондын
үндэһэн хубсаһанай урилдаанда
Буряад ороной түлөөлэгшэ
Доржын Дамбажамсын Бадмахандын
түрүү шан абаһан габьяада*

1

Бурхан багшын заяаһан,
Бүтээлшэ оюунаар урлаһан
Бүхы угсаатанаймнай соёл –
Буряад хубсаһамнай магтаалтай.
Уран наринаараа суурхаһан
Урлиг гоёхон буряад хубсаһан
Уларилай хүйтэндэ тохирһон
Урин дулаанай баталгатай юм.

2

Даха, хүрмэ үмдэхэдөө,
Дангинама хүйтэнһөө айдаггүй.
Пании¹, үбдэгшэ бэхилхэдээ,
Дүрөөдэ хайруулжа бээрэдэггүй.
Хабатай зохид юудэмнай
Харсагай малгайн² хэлбэритэй юм.
Хурада нородоггүй субамнай
Хаанай нэмэргын шэнжэтэй юм.

¹ Пании – гутал дээрэ дулаалжа үмдэдэг гутал

² Харсагай малгай – анха урдын ноёд найдай үмдэдэг харсагай шубуунай шэнжэтэй малгай

3

Алтан наранай сасардахые
 Орой дээрээ залахан,
 Арбан нэгэн эсэгэтэнэй
 Арюун замые дүрсэлхэн,
 Арьбан хэшэгтэ буянаа
 Аятайхан хүреэлжэ хуряахан,
 Арюун собоо¹ элидхэн
 Айхабтар таатай малгай юм.

4

Гурбан үнгөөр бүтээгдэн
 Гурбан нугархатай энгэрнай
 Гурбан хорото ханаанһаа
 Гулгуулан зайсуулха заяатай.
 Энгэр, захааа эхилээд,
 Буурын зогдор шургуулжа,
 Элдэб муухай зэдхэрые
 Нүрдүүлэн айлгаха габьяатай.
 Сагаалса, хилэн, хүшэлтэнъ
 Хүхэ мүнхэ тэнгэрийн,
 Хүрһэтэ алтан дэлхэйн,
 Бадархан галай бэлгэ² юм.

5

Шэрэ, арһа, хүдэһэнийнъ
 Үнгэлиг зөөлэнөөр элдээтэй.
 Шүрбэһэ, нооһо, хилгааһаниинъ
 Нарин гоёмсогоор томоотой.
 Татаахан, тууза гоёолтонъ
 Нолонготуулан жэгдээр нэхээтэй.
 Хоргой утахан булуубшанъ

¹ Собоо – хэргэг, һонор, ухаалиг зан

² Бэлгэ – һүлдэ тэмдэг

Хүндэлэн татаһан узууртай.
Хотогорхон гоёмсог аратай,
Гурбаар татаһан хормойтой
Дэгэлэй хамсын турууниинь
Хүлэгэй турууншуу түхэлтэй юм.

6

Хүүхэн эрдэниин заһалынь
Хүжэ тойроһон туузатай.
Хөөрхэн гуалиг энгэрынь
Хүгжүүн дэгжэн янзатай.
Хормой тойроһон хүбөөнь
Газартай холбоотойе элидхээ.
Алаглан оёдог татаһаниинь
Бэлигтэй аргын жэшээ юм.

7

Зурагар ногоон хабшааһатай,
Зургаан эршэм утаһантай,
Угалзатуулан шэрэһэн зуузайтай,
Дун сагаан эрмэгтэй,
Бухын зузаан арһаар
Бүхэлжэ уллаһан буряад гутал
Буруу шолмос номтониие
Боснюулжа¹ айлгаһан домогтой юм.

8

Гэгээнсэр янзын хубсаһыемнай
Үлгэн газар шэмэглээ юм.
Гуалиг һайхан үмэдхэлдэмнай
Үнгэтэ дэлхэй шэнгээ юм.
Хаан Хурмаста гоёшоожо,
Гайхамшагта холонгоор мэшээнэ.
Гуа Марал бардамнажа,
Галабай түүхэдэ шастарлина.

¹ Боснюулха – усадхаха

ХОРИ-БУРЯАД ЗҮҮДХЭЛ

1

Алтан дэлхэй, арюун далайн гаралтыг
Абаралта богдоор адислуулан аршаанлаһан
Алдартай юһэн эрдэнийн зүйлөөр
Алдахан бээ шэмэдэг зүүдхэлнай.

2

Үбгэн дээдын ухаан шадабарие харуулһан
Алтан бэһэлиг, һиихэ, бугааг гээд лэ,
Али олон зүүдхэлэй шэмэглэл, гоёлто
Арад зоной дунда зүндөө бии.

3

Шобогор оройтой залаатай малгайдаа
Шүрэ таблан алталмал дэнзэ яларуулжа,
Һүрхэй эрдэм, баян хэшэгээ гайхуулжа,
Һүр һүлдээ дээшэнь үргэхээ бодоно.

4

Дүүб, зандан эшэ хуйеынь гоёһон
Дүрбэлжэлүүлэн үлхэһэн мүнгэн ооһортой хутага
Эрэ хүнэй һүр һүлдэн бэлгэ тэмдэг,
Эсэгын заяаһан һахюуһан гэжэ элихэн.

5

Далайн дун бүһэдөө зүүжэ,
Дайшан баатар жабхалангаа мэдэрүүлнэ.
Дархалан шэмэглэһэн хэтэ сахюур зүүжэ,
Дархан гуламтаа залган хүгжөөхэ үүргэтэй.

6

Наһанай ханиин нарилан урлажа оёһон,
 Магнал хоргойгоор шэмэн угалзатуулһан
 Нангин хайрата түрүүшын дуранай бэлэгы
 Мануу хөөргэтэй алшуур бүһэдөө зүүдэг.

7

Хөөргэ андалдажа, харилсан танилсалга
 Хүхюун нүхэдтэй ябахын дэмбэрээ зохёоно.
 Хүдэр хургандаа бэһэлиг яларуулжа,
 Хүн зоной дунда томоотой харагдана.

8

Тохилогхон гүрэхэн найман гэзэгэдээ
 Толотойхон утаһан һабхаг намируулаад,
 Тана, субад, шүрье тонолзуулжа хадаһан
 Тооригхон хилэнтэй даруулга зүүнэ.

9

Субад, шүрэ үлхэхэн найман хээ унжуулжа,
 Шүрэ, мүнгэн дугы һиихэ сэргүүлнэ.
 Шүрэ таблаһан үбэрэй мүнгэн гуу зүүжэ,
 Мүнгэн сасагтай мүрэй гуу надхуулна.

10

Хажуугай мүнгэн зүүдхэлынъ
 Ханхинан жэнгирэн шэхэ шэмэглэнэ.
 Хээтэй наймалжан мүнгэн сахаригта
 Хээлэн һиилэхэн хэрэгсэлнүүд үлгэгдэнэ.

11

Үрхэ гэр, гал гуламтаяа һахиха
 Эзэн эхэнэрэй зүүдэг хутага хэтэ хоёр.
 Махабад бэе арюудхажа абажа ябаха
 Мүнгэн шэмхүүргэ, шэгшэлүүр, хулхибша гурбан.

12

Үри ашанараа үргэжэ хубсалуулха
Утаһан, зүүнэй хүнды мүнгэн хобол.
Үлэмжэ баянаар эхэнэрые гоёһон
Үнэтэй мүнгэн хонхо намюурга.

13

Аминдань хахалжа гүрэнэн үһэндөө
Алтан дүрэтэй туйба зүүгээд,
Алтан табтай табан шүрөөр
Ара таладаа мүнгэн ооһороор шанхална.

14

Һиилэжэ таблаһан оюун, номин, шүрые
Һэлгэжэ гүрэмэл мүнгэн ооһороор холбоод,
Үһэнэй туламай үзүүртэ тогтоожо,
Үбэр бэеын гоёолто болгоно.

15

Айхабтар гоёхон зүүдхэлэймнай жэнгинээндэ
Агта морин шэхэ хайшалан баясана.
Эсэгэ тэнгэри сэлмэг шарайгаар толотуулжа,
Эхэ дэлхэй нам тогтуухан мийһэрнэ.

16

Байгаалиин шэмээр тэнжэһэн бээ
Бэлэгтэ эдээр шэмээшье хаа,
Бэлиг ухаанаа эрдэмээр шэмэжэ,
Байгаа оршоноо хамгаалхаяа мартаагүйбди.

19.01.2005

БУРЯД СОЁЛ

Он оной ороо босоо олон зуун жэлдэшыё
Орхигдожо мартагдаагүй манай буряад соёл.
Аймшагтай мэсэ далайхан сэбүүн сагташыё
Ааража таһалдаагүй манай буряад соёл.

Уула, талые үбэр хормойдоо нюужа,
Унаган байгаалиин арюун үнэр хангатуулаа.
Шэмээрээ угжан тэнжээжэ үндылгэжэ,
Шадалым тэнхэрүүлжэ бодхоһон буряад соёл.

Хун шубуунай ганганаанда бүүбэйлэгдэн торнижо,
Хурса ухаата Барга Баатарай бардам хургаалда үдэжэ,
Бартаата харьдагуудай омог хүлдэдэ бэежэһэн,
Байгалай тунгалаг аршаанда арюудхагдаһан буряад соёл.

Тэнгэрлиг хүбүүн Чингис-Богдын алдарые
Тэнгэрийн хараада түби аласлан дуурсуулһан,
Түүхэдэ алдартай Алан-гуа эжын табан годлиин
Түгэс хургаалаар батажажа хүгжэһэн буряад соёл.

Агтын туруугаар Ази, Европые дабаһаншыё хаа,
Анханай соёлоо орхёогүй хадагалһан,
Арад зоной сэдхэлдэ таашагдажа бүтэһэн,
Алмаз гандиг мэтэ хатуужаһан буряад соёл.

Хүл алдама сэбүүн хүйтэн сагта
Хүдэрлиг шадалта дээдэшүүлэймнай хамгаалһан,
Хүлгөөн үймөөтэ гай дүүрэн үедэ
Хүмүүлиг ухаата эжынэрэймнай аршалһан буряад соёл.

Буряд соёлой угалзатаһан алтан абдарые
Буян хэшэгтэ томоотод дүүрэн халюулха бээ.
Бэлиг ухаантай, сэсэн зоригтой залуушуул
Бадарһан соёлой түүдэг ошотуулан хэзээдэш байха бээ.

АРГАЛАЙ ДҮЛЭН

Табан хушуу малаймнай
Тарган шэмын хэшэг –
Тала дайдаар аба, эжынэрэймнай
Түүжэ хормойлһон алтан аргал.

Тансаг баян амидаралаймнай
Түгэлдэр үргэн хүгжэлтые
Түмэр тулгадаа зэргэлүүлэн
Дүрэлзүүлжэ эхилһэн бэлэй лэ.

Алтан шаргал аргалаймнай
Хурса улаан сог
Арюухан тоонто гэрыемнай
Манан хахижа мүнхэрнэ.

Аласые зорин мордоходомнай,
Амарагаймнай сай эдешэгхэн.
Аялаад гэртээ бусахадамнай,
Абымнай гуламта халуухан.

Алтан шаргал аргалаймнай
Унтаршагүй дүлэн
Аза заяанаймнай харгые
Арюудхан туяатуулан гиигүүлнэ.

МОГОЙТЫН РАЙОНОЙ
УРТА НЮТАГАЙ
ҮЗЭСХЭЛЭН ХАРААД БАЙХАДАА

Алас холын Хитад гүрэнһөө
Аба, эжын алтан үлгы –
Анда Зүблэлтын орондо ерэжэ,
Арадай колхозой үзэсхэлэн бараалхааб.
Арюун шуһан, амин бэээрээ
Агуу ехэ Эсэгэ ороноо хамгаалһан
Аруухан баатарнуудай хүшөө зураг
Абарга бүтээл габьяатайгаа яларна.
Амиды байһаниинь агуу ехэ,
Ами үрэгдэһэниинь үнгэ гилбаатай.
Эршэмтэ хүдэлмэреэр нютагаа согшолһон
Эрэлхэг хамтаралшадай арюун хүлһэн.
Эрхим уласайнгаа дээдэ шанда баталагдаад,
Эрдэнитэ Одон, үлзытэ үнэмшэлгээр дурсагдана.
Урагшалалта нийдэһэн мэтэ,
Бүүтээл Сүмбэр уула шэнги.
Багашуул, залуушуулаа хайраар эбээжэ,
Баатар хүсэтэй оюун эрдэмээр зэбсэглэжэ,
Бүрин шадабари эзэмдүүлээд,
Бадаралта түрын бата тулга болгоходо бэлэн.
Багшын баларшагүй һургаалаар
Багашуул, залуушуул мандаха наран гэхээр.
Үри, зөөри тэгшээр үдхэһэн
Үрезлтэ эжынэр хүндэтэй.
Үни удаан түүхын удамжалалтай
Үнэр баян буряад зон бадаралтай.
Эжын аша мартагдашагүй,
Ороной үргэмжэ хэмжээлэшгүй.

10.10.1988.

БУРЯАД БҮХЭ

Үдээ хурсалхан бүргэдэй далиин
Агаар жүһэнэн шэрүүн тулалдаан.
Бардам омогоор шангахан барилдадаг
Баян Бурядаймнай суутай бүхэшүүл.
Арсалан, барасай хүрхирһэндэл адли
Магшан дэбихэнь хүртэй лэ.
Тэнгэрийн одоной ялалзаһандал адли
Дээрэхэн жабхалантай буряад бүхэ.
Хаан Гаруудийн дэбиһэндэл адли
Халижа тэшэхэнь агуу ехэмсэг.
Хатан Сүмбэр уула мэтэ
Хатуухан зоригоор түрүүлдэг бүхэ.
Булшан, шүрбэһеэ зангидаһан
Багжагар шиираг махабадтай,
Бурхан тэнгэрийн һахюуһатай,
Боди хүлдэтэй буряад бүхэ.
Эдир һайхан шамбай бэетэй
Эгээл борохон эрэ бира.
Огто хүрдэхэгүй онгон шандааһатай
Ойжо найгаахагүй дорюун бүхэ.
Гэнтэ дайраха угсараа арга,
Гэнэдүүлжэ довтолхо уран мэхэ.
Хатуу гэдыһэн гарай шүрбэһэн
Харан үндэлзэхэ олоной урай.
Дабаан бүридөө согтой барилдаһаар,
Дархан солоёо дуудуулдаг бүхэ.
Дэмтэй, хүртэй дүрэ харуулһаар,
Даяарта нэрээ мүнхэлдэг бүхэ.
Сүмэлзэхы орьёлые үргэхэ шадалтай,
Сүн далайе юулэхэ дэмтэй,

Һүрһхэ бүргэдые шүүрэхэ ухаантай,
Һүр ехэтэ Олимпые шууюулхаар бүхэ.
Буурал мэргэдэй үрээлдэ һүгэдэжэ,
Бардам сэдхэлэйнгээ хирэ угаажа,
Баахан дүүнэрэйнгээ хүсэлые энхэржэ,
Бира мэхынгээ нюусые заажа ябадаг бүхэ.

«АЛТАРГАНА»

«Ара газараар ургагша
Аса бүхэтэй алтаргана.
Альган дээрээ тэнжээһэн
Аба эжы хоёрнай». –
Аха захатанаймнай дуулаһан
Аянгатай һайхан дуун бэлэй.
Азатай шэрхи бурядай
Араншаниие зохидоор харуулаа.
Ара, үбэр гэжэ илгадаггүй,
Ангаг, ган гэжэ зободоггүй,
Аса бэхи, эшэ бүхэ,
Үндэһэн бата алтаргана.
Гайхалтай жэжэ ногоон набшатай,
Ганган гоёхон шара сэсэгтэй,
Гай зэдхэрые дүтэлүүлдэггүй
Ган хурса шүбгэтэй алтаргана.
Удхатайл хадань бүхы буряад
Урда сагта дуундаа аянгалаа.
Одоохи сагта найраа нэрлэжэ,
Угсаагатанаа урижа хүндэлнэ.
Дүрбэн зүг, найман хизаарай
Дүрэлжөө нэгэтэй буряад зон,

Дүлэтэ түүдэгээ тойрон байжа,
Дүхэригэй ёохор хатарна.
Элинсэгһээ уламжалан дамжаһан,
Эршэлиг шадалаа шалгаруулһан
Эрын гурбан нааданда
Эрхим солоёо дуудуулна.
Уян бэлигтэ уран гартанай
Онсо бүтээл, урлиг гоёлол
Одо һодоёо зондо гайхуулан,
Орон дэлхэйгээ гоёон шэмэглэнэ.
Булима ехэ бэлигтэй эжынэр
Буряд хубсаһаяа ёһошолон оёжо,
Буурал гуримаа дахинаа һэргээжэ,
Булта зоной сэдхэл баясуулна.
Үрээл, магтаал, соло дуудалга,
Үндэһэн соёл, ёһо заншал,
Эрьехэ сагай шэнэ бүтээл
Ээлжэтэ «Алтарганада» һалбаран дэлгэрнэ.
Хун шубуунай далижаһан Байгалай эрьедэ,
Хуһан модон сэргын бүхэжэһэн Буряд орондо,
Хаан тэнгэрийн хайраар халиһан Улаан-Үдэдэ
Хабалиг һайхан «Алтаргана» наадан нарьяхадаа,
Хубилалта, шэнэлэлтын туршалга үргэжэг лэ,
Хурса ухаан, сэсэн бодолой һорилто болог лэ,
Хуушан буурал соёлой һэргэлтэ хүгжэг лэ,
Хамтарал, эблэрэл, харилсаа барисаан нягтараг лэ.

2006 оной июнь һара

ШЭНЭХЭЭНДЭ

Шэнэхээндэ

минии алтан үлгы тоонто бии,

Шэнэхээндэ

унаһан арюун шороймни бии.

Шэнэхээндэ

угааһан тунгалаг аршаамни бии.

Шэнэхээндэ

дээдэшүүлэймнай мүнгэн сэргэ бии.

Шэнэхээндэ

оршожо тогтониһон буусамни бии.

Шэнэхээндэ

һүр һүлдэтэ абамни бии.

Шэнэхээндэ

һүн сэдхэлтэ эжымни бии.

Шэнэхээндэ

энхэргэн хайратай үхибүүдни бии.

Шэнэхээндэ

энэрэл ехэтэ багшанарни бии.

Шэнэхээндэ

энэгшэн дадаһан найжанарни бии.

Шэнэхээндэ

үргэжэн бадарха амидарал бии.

Шэнэхээндэ

хүгжэн мандаха зүгнэл бии.

ШЭДИТЭ ТҮЛХЮУР

Аба, эжыгээ
хүндэлнэб –
амиды бурхадни.

Арюухан тоонтоёо
хайрланаб –
алтан үлгымни.

Эрдэм, соёлдо
шамданаб –
шэдитэ тулхюурни.

Элүүр энхые
эрхимлэнэб –
үйлэдэхэ баталгамни.

Һэеы гэрээ
баринаб –
удамшалта үргөөмни.

Ирагуу дуугаа
аянгалнаб –
уянгата соёлни.

Омог дорюун
урагшалнаб –
согтойхон һүлдэмни.

Огторгойгоор дүүлин
ниидэхэб –
онсотойхон хүсэлни.

АБЫМНИ ШАРАЙ

Үришэлжэ тэнжээһэн абымни шарай
Мүнөө болотор ханаандамни тодо бэшэ.
Балшар нялхадамни нүгшэһэнэй хараагаар
Байра түлэбынь нарин үлэжэ шадаагүй.
Соёл болбосорол хүгжөөгүй тэрэ үймөөтэ нийгэмдэ
Содон дүрынь буулгаһан зураг олдоогүй.
Түмэн зоной дунда хэн нэгэнийнь
Тэнжээһэн абатаймни адлихан ха гэжэ мүрөөдэдэгби.
Эжын яряанда эсэгымни дурсагадаг байһаниинь
Элэжэ баларшагүй һуугдал намда үлэһэн.
Бага залууһаа түбэд, монгол соёл хүртэжэ,
Бэрхэ хүшэрые тулаһанһаа болоо гү?
Абамни мордохо ойртоходоо,
Эжыдэмни хоёрхон захяа хэлэһэн гэдэг:
«Алас баруун Түбэдтэ мүргэл хэжэ үзөөрэй,
Аляхан ганса үриез номтой, бэшэгтэй болгоорой!»
Хүндэтэ нүхэрэйнгээ захяае сэдхэлэй гүндэ андагайлжа,
Хүндэ гашуун үншэрэл, хоһоролые дабажа,
Сэгшэ журамтай үнэншөөр хүдэлмэрилжэ,
Хүнэй зэргэдэ хүргэһэн юм намайе эжымни.
Аласай харалтатай томоотодые
Эльгэлэн хаража адаглаха бүридөө
Абымни шарайтай адлиханшье аа гү гэжэ
Айхабтар ханаһаар жаран жэлые элээгээб.

23.02.2005.

НАМАР

Үбһэн, таряан шаргалтажа эдешээд,
Үрэ жэмэс болбосоржо элбэгжээд,
Үрэжэлтэ мал тоһон тарган бүмбэлзөөд,
Үнэр баян налагар намар айлшална.

Найхан тунгалаг үдэрнүүд үргэлжэлжэ,
Һанаа сэдхэл уужам тэнюун.
Һаад тодхоргүй сэбэрхэнээр
Һанаһан хэрэгээ сэдхэлшэлэн бүтээнэ.

Найртай сэдхэл эблүүн зохид, –
Найдам болзоо сагтаа тохироод,
Агаарай хура зөөлэн намдуу буужа,
Алтан дэлхэй дэбтүүн садхалан.

Айраг, тараг һабаһаа халин шааяна,
Аглагта үбһэ, таряан элбэг халюурна.
Амитай зоной хүдэлмэрийн үри бүридэжэ,
Амжалта түгэс хуряалтын дуун зэдэлнэ.

НАЪАНАЙ ХАНИИН ДУРАСХААЛДА

Соёл, эрдэмээр дутуугүй – үлэмжэхэн,
Шог зугаатай, хүхюун, дорюун абаритай,
Арадай үхибүүдые заан хургахадаа,
Оюун ухаан, уран шадабарияа гамнаагүй.
Заахадаа хашаржа, хойрогшожо байгаагүй,
Хургахадаа сүхэржэ, алжааржа үзөөгүй.
Уудам багтаамжатай, холын хараатай,
Үрэ үбдэхэ энэрхы сэдхэлтэй.
Үрөөлэй түлөө өөрын бээ хайрлаагүй,
Үрын түлөө үншэн эльгээ үндэлзүүлээ хэн.
Хатуу үгэтэйшые хаа, харюунь оносотойхон,
Халань элихэншые хаа, хайрань бүтүүхэн.
Эрид шанга ажалай харюусалгатай,
Эбтэй бүлгэмдэл нягтаралтай хэн.
Эрилзэһэн хурса харасатай аад,
Эмзэглэн уярамдахай нюдөө уһатуулхадаа яана?
Ган хатуу зоригтой байһан аад,
Гал халуун сэдхэлээ уяруулхадаа яана?
Үнэн сэхэ зоригые дэмжэдэг,
Үнгэбшэ хуурмагы дарадаг,
Үнэншэ сэхэ зангы үргэдэг,
Үхөөжэ билдагуушые жэгшэдэг бэлэй.
Сэсэн бодолоймни зүблэгшэ зүглүүр,
Сэдхэл зүрхэнэймни нангин һэшхэл,
Сэсэгтэ хүүгэдэйм хада түшэг,
Сэнгэлтэ амидаралаймни хани найжа бэлэй.

ҮНДЭН ХУБСАНАЙ УРИЛДААН

Монгол турын 800 жилдэ

Урда сагай урлиг үзэхэлэн,
Үндэн соёлые үүдхэн бүтээн
үндэнэтэнэй заншалта хубсахан.

Гуалиг үзэхэлэнтэ дангиные,
Хүдэр шиираг хүбүүе үнгэлхэн
гоёлол заһалай хубсахан.

Хотын гэгээнсэр залуушуулай
Хурса собоодо зохилдон ниисэн
мүнөө сагай хубсахан.

Уран ухаан, уян бэлигэй
Охи шэлдэг бүтээл гэгдэн
уран сэдхэмжын хубсахан.

Ухаан бодолой шалгарал,
Уран гарай бүтээл,
Онсо абьяасай хандиб –
урлигай дэлгэр юртэмсэ.

ТАБАН ЗУУН МОРИТОН

Табан зуун
монгол моридой
түбэрөөн
Тала дайдые
нэрьюулэн
доһолуулна.
Тэмүүжэнэй
гүрэниие нэгэдүүлэн
түүхэ
Тэрээхэн зуура
нюдэндэмни
тодорно.

Ази,
Европые хүндэлэн
сабшалһан
Агта хүлэгүүдэй
хурса
туруун.
Амгалан тогтууниие
тэмсэжэ
олоһон
Алдарта Богдо
Чингис хаан мүнхэ!..

БУМБЫН АМАРАЛТЫН ГАЗАРТА

Аршаан булагаар бурьялан орьёлһон
Арюун һайхан Бумбын орон.
Сэсэг набшаар дэлгэрэн ганхаһан
Сэнгэлэн жаргалай таатайхан газар.

Номин дайдаар һэеы гэрнүүд
Нуурта хүбэлзэһэн ленхобо гэхээр.
Тала хүндыгөөр хонин хүрэгүүд
Тана, субадай сасардаһан гэхээр.

Ая гангын үнэрөөр хангалтаһан
Мүнхэ заяатай Монгол орон.
Аялга дуунай айзам¹ зэдэлүүлһэн
Мүнгэн долгитой Туулын мандал.

Аршаан булагаар бурьялан орьёлһон,
Ая гангын үнэрөөр хангалтаһан
Арюун һайхан Бумбын орон –
Ашата манай заяа шүтээн!..

¹ Айзам – аянга

БҮҮБЭЙН ДУУН

(үлгын дуун)

Бүүбэйн абань – адуундаа,
Бурхан эжынь – хажуудань,
Бүртэ халтар хаяандаа,
Бүмбэгэрхэн хүбүүм үлгйдөө, –

Бүүбэй, бүүбэй,

Бүүбэй, бүүбэй.

Абал, эжын бүүбэйхэн,
Ахал, дүүгэй түшэгхэн,
Азатай гуламтын эзэнхэн,
Аятай найхан унтаарай, –

Бүүбэй, бүүбэй,

Бүүбэй, бүүбэй.

Мээл хараханаа аняад,
Мэргэн зүүдэ манаарай.
Мэндын заяагаа зүгнөөд,
Магнай тэнийн унтаарай, –

Бүүбэй, бүүбэй,

Бүүбэй, бүүбэй.

Эжынгээ гар дэрлээд,
Абынгаа хайрада нэнгээд,
Аласай хүсэ үбэртэлөөд,
Амгалан зохидхон унтаарай, –

Бүүбэй, бүүбэй,

Бүүбэй, бүүбэй.

ШАГАЙ НААДАЯ

(хүүгэдэй дуун)

Алтан, мүнгэн шагай няһалая, –
Абаад ерыш, тараажа орхиё.
Эжэл эжэлээрнь няһалжа тудая, –
Абаха, няһалхадаа бүүхэн хүндэе.

Ай даа, гоёл дөө

Алтан, мүнгэн шагаймнай!

Үлхөө шүүрэгшөөн дээшэнь шэдэе,
Өөр уруугаа татажа таһалая,
Үлэмжэ гоёор суглуулжа багсалая,
Үлүүхэн шагай шүүрэжэ абая.

Ай даа, гоёл дөө

Алтан, мүнгэн шагаймнай!

Багашуул булта хүхин сугларая,
Баян һүрэгэй хэшэгээ дэлгээе,
Бахаралтай зугаалжа шагай наадая,
Бэлиг ухаагаа һэльбэжэ нэмээе.

Ай даа, гоёл дөө

Алтан, мүнгэн шагаймнай!

Шаламгай хурсаар шагай наадая,
Шалгарһан дүрээ гайхуулан харуулая.
Сэсэн оюунаа дабтан хорие,
Сээжын мэргэнээ сасуулан туршая.

Ай даа, гоёл дөө

Алтан, мүнгэн шагаймнай!

БАГЛААХАН СЭСЭГЭЭР АМАРШАЛАЯ
(багшанарай баярта зорюулхан дуунай үгэ)

Үдынгөө уужамхан талмайда
Угалзатан найганал сэсэгүүд.
Урматай багшынгаа хургаалаар
Ухаанхан бэлигнай хоноржоо.

*Багшынгаа хайрын харюуда
Баглаахан сэсэгээр амаршалая.
Бэлиг ухааень хүндэлжэ,
Бэшэрэлэй ёһые дэбжүүлэе.*

Хүдөөгэй сэлгээхэн талада
Хүхэрэн надханал сэсэгүүд.
Хүндэтэй багшынгаа хургаалаар
Хүсэлхэн заяамнай тодароо!

*Багшынгаа хайрын харюуда
Баглаахан сэсэгээр амаршалая.
Бэлиг ухааень хүндэлжэ,
Бэшэрэлэй ёһые дэбжүүлэе.*

Сэлэнгын нэмжээхэн дэнжэдэ
Сэнхирлэн ганханал сэсэгүүд.
Соёлтой багшынгаа хургаалаар
Сэдьхэлхэн зүрхэмнай гэгээрээ.

*Багшынгаа хайрын харюуда
Баглаахан сэсэгээр амаршалая.
Бэлиг ухааень хүндэлжэ,
Бэшэрэлэй ёһые дэбжүүлэе.*

ЗОЛГОЛТО

Алдын торгон хадагаараа
Ахамад нахатанаа золгоё.
Арюухан сэдхэлэйн үрээлые
Алдахан бээдээ тогтооё.

*Жэл жэлэй золголтоор
Жэгдэ баян ябая.
Аба, эжын үрээлээр
Аза талаантай жаргая.*

Найман тахилтай хадагаараа
Нахатан бууралаа золгоё.
Найдамтай сэдхэлэй үрээлые
Нангинаар абажа шэнгээ.

*Жэл жэлэй золголтоор
Жэгдэ баян ябая.
Аба, эжын үрээлээр
Аза талаантай жаргая.*

Эльгэн хайратай хадагаараа
Эжыгээ, абаяа золгоё.
Энэрхы сэдхэлэйн үрээлые
Эрдэнийн зүйл мэтээр сэгнээ.

*Жэл жэлэй золголтоор
Жэгдэ баян ябая.
Аба, эжын үрээлээр
Аза талаантай жаргая.*

ЕРЭН НАНАНАЙ ОЙН БАЯРААР АМАРШАЛГА

Эрхим хүндэтэ нютагай томоотон –
Сэрэнжабай Абида худа!
Эрхим дээдын арюун гуримаар
Ерэн нананайтнай алда хадагаа барин,
Ехэмсэг жабхаланта ойгоор доро дохин,
Ёһолон амаршалнаб үри хүүхэдтэйгээ.

Хүлэн-Буйр, Шэнэхээнэй соёлой хүгжэлтэдэ
Хүсөө үргэжэ, хүлһөө нэмэрлижэ наһаяа элээгээт.
Ажахын хэргэн бодохоһоо эхилэн,
Автоматчилалтын түргэн хүгжэлтэ хүрэтэр,
Арад зоной анханай хэргэлтэһээ
Алас хэтын соёлжололтын замда оротор,
Ажамидаралай эхинэй найжаралтаһаа
Мүнөөдэрэй сэсэглэлтэ хүрэтэр
Хүндэтэ оюун ухаанайтнай бүтээл тодоржо,
Ула мүйр элихэн зурына.

Хүндэтэ танай арюун бүтээлнүүд:
Арад олоной түлөө
Нүүр салгилһан халуун хайрын эбигээл,
Үри хүүгэдэйнгөө түлөө
Үзэгөөр бүүбэйлһэн эрдэмэй далай,
Нютаг оронойнгоо түлөө
Үлзытэ хии морёор хоройлон даллаһан баяжалай зам,
Улас гүрэнэй түлөө
Биирээр хуряангылһан түүхэ шастарай толи.

Хүндэтэ танайнгаа
Үег зөөлэн хоол амтархан зоогложо,

Үнэр зөөлөн унтарида таатайхан хүльбэржэ,
Хүндэдхэлэй найхан үгэ аятайхан шагнажа,
Зуу наһанай жаргалые эдлэжэ,
Заабари,
үрээл,
хургаал,
хүмүүжэл бүхэнөө
Заабарилан дэлгэжэ һуухые бэлэглэе!

Үри аша, хойшо үедэтнай
Элүүр энхэ бэе махабадтай,
Эрдэм, соёлдо шалгарһан ухаантай,
Элбэг баян амидаралтай,
Эе найрсаг бүлгэмтэй,
Эсэгэ, эхэдээ энэрэлтэй,
Эхэ орондоо жүдхэлтэй ябажа,
Үдэр бүри танаа баясуулжа,
Һанаа сэдхэл дүүрэн байлгахые үрээе!

2004 оной декабрь һарада

ҮРЕЭЛНҮҮД

* * *

2008 оной декабрийн нэгэндэ «Ариг Ус» телекомпаниин эмхидхэхэн «Мүнгэн сэргэ» гэхэн буряад арадай аман зохёолой алтан дээжэ үрээлнүүдэй I-дэхи телевизионно мурьсөөнэй I-дэхи шатын дипломдо хүртөө нэм.

Амидарал танай аза жаргалтай,
Ажал танай үндэр амжалтатай,
Арьбан хэшэг дээдын буянтай байг лэ!
Эрдэм бэлиг хурса,
Эе найр зузаан,
Элүүр энхэ ажаһуугыт даа!
Ирагуу соёлоо бадаруулжа,
Эди шэдиэ гайхуулжа,
Илалтын эршэ дээр урагшалыт даа!
Ой ухаанаа һоноржуулжа,
Онсо бүтээлээ дэлгэрүүлжэ,
Орон нютагаа үргэжэ ябыт даа!
Уяхан зөөлэн зантай,
Уудам багтаамжатай сэдхэлтэй,
Урма зугаа, сог хүлдэтэй ябыт даа!
Хубилалта шэнэлэлтын замда
Хүсэл һайхан үйлэ байгуулжа,
Өөдэлхэ харгыда гарыт даа!
Үнэтэйхэн зүйлые согсолжо,
Үри хойтодоо уламжалжа,
Үе залгамжалан мандаха болтогойт!

* * *

2011 оной Сагаалганай хүндэлэлдэ Буряадай телевидениин эмхидхэн «Буряад үрээлнүүд» гэнэн мұрысөөндэ 2-дохи шатын дипломдо хүртөө нэм.

Арьяа-Баала бурхандаа мүргэн зальбаржа,
Аба, эжы, аха захатанаа хүндэлжэ,
Арьбан үнэр бэлигээр үхибүүдээ тэнжээгыт даа!
Эрдэм мэдэсые эрхимлэн һуража,
Эб найрые дээдэлэн сахижа,
Элдин тэнигэр ажаһуугыт даа!
Илдам зөөлэнөөр зондоо хандажа,
Илалтын этигэл найдалаар бээе шангалжа,
Имагтал шэнэ түрэл бүтээжэ ябыт даа!
Орон нютагайнгаа хүлдые дээрэ үргэжэ,
Орёохон байдалые эбтэйхэн дабажа,
Омог дорюун олзотой баян ябыт даа!
Ухаан бэлиг, содо мэргэн,
Урин зулгы, үлэмжэ һэргэгээр
Удамта соёлойнгоо охиие залгуулжа бадаруулыт даа!
Өөдэтэй үнгэтэй бүтээлтнай сүмбэрлэжэ,
Өөрын амжалта, аза талаантнай ялас гэжэ
Үргөө гэртнай зол жаргалаар халиг лэ!
Үргэн дэлхэйнгээ баялигые гамнажа,
Үндэр тэнгэрийн үршөөлдэ багтажа,
Үзэмжэтэ һайхан үлгы нютагнай
Амгалан хүгжэхэ болтогой!

20.01.2011.

ГАРШАГ

УРИД ХЭЛЭГДЭХЭ ҮГЭ 3

I. ТҮҮХЫН ХУУДАҢАНУУД

Шэнэхээн соёлой анханай гуламта	6
Соёлой хубисхалай үеын һүйдхэл, хохидол	26
Соёлой хубисхалай һүүлээрхи хэргэлтэ, хүгжэлтэ ..	28
Эхэ, эсэгын тоонтодо.....	37
Шэнэхээн хүгжэлтын харгыда.....	42
Шэнэхээн нютагһаа гарбалтай зүдхэлтэн	53
Наһатай зоной хөөрөөнүүд.....	61

II. БУРЯАД АРАДАЙ ЗАНШАЛНУУДҢАА

Шарууһа табаглаха, төөлэй хүндэжэ залаха ёһо.....	74
Шарууһа табирын үрээл	75
Ууса табаглаха, залаха ёһо.....	76
Сагаан эдээ барижа, сарюун дорюун ябая	81
Тогооной архи нэрэлгэ	84
Тоонто тайха ёһо	88
Арһа, һур эдлэхэ арганууд	90

III. ШЭНЭХЭЭН БУРЯАДУУДАЙ АМАН ҮГЫН АБДАРҢАА

Буряад арадай дуунууд.....	94
Таабаринууд	121

IV. УЯНГАТА МҮРНҮҮД

Буряад хубсаһанай магтаал.....	146
Хори-буряад зүүдхэл	149
Буряад соёл.....	152
Аргалай дүлэн.....	153
Могойтын районой Урта нютагай үзэсхэлэн хараад байхадаа	154
Буряад бүхэ	155
«Алтаргана»	156

Шэнэхээндэ	158
Шэдитэ түлхюур	159
Абымни шарай	160
Намар	161
Наһанай ханиин дурасхаалда	162
Үндэһэн хубсаһанай урилдаан	163
Табан зуун моритон	164
Бумбын амаралтын газарта	165
Бүүбэйн дуун	166
Шагай наадая	167
Баглаахан сэсэгээр амаршалай	168
Золголто	169
Ерэн наһанай ойн баяраар амаршалга	170
Үрээлнүүд	172

САНЖАА-ЕШЫН СЭМЖЭД

ШЭНЭХЭЭН СОЁЛОЙ УНДАРЛ

2-дохи хэблэл, нэмэгдэһэн

Ответственный редактор Д. Ц. Бороносва

Редактор Ч. Ц. Гуруев

На обложке
картина художника Н. Эрдынесвой

Верстка А. Жаркой, «НоваПринт»

Издательство «НоваПринт».

Подписано в печать 22.10. 2013 г.
формат 60х90/16. Усл.печ.л. 11,5.
Заказ № 1856. Тираж 300 экз.

Отпечатано в типографии «НоваПринт».
670000, г. Улан-Удэ, ул. Ранжурова, 1, тел. 212-220, 212-552

Зохёолшо Санжаа-Ешын Сэмжэд байтай хүбдүүд обогой, Шэнэхээн нутагта 1942 ондо түрэхэн. Үбэр-Монголой багшын дээдэ хургуули дүүргээд, Шэнэхээнэй дунда хургуулида 25 жэлдэ физикын багшаар, даргын орлогшоор ажаллахан. 1993 ондо Шэнэхээнэй хургуулин байгуулагдаһаар, 60 жэлэй ойдо зорюулагдаһан «Шэнэхээн соёл – хурган хүмүүжэлэй тоонто» гэхэн ном голлон бэшэлсэһэн хүнүүдэй нэгэн болоно. Үбэр-Монголой физикэ заадаг багшанарай хуралда, һонин, сэтгүүлнүүдтэ багшын зааха арга, өөрынгөө дүй дүришэлтэй танилсуулһан элидхэл бэшэдэг байһан. Шүлэг, дуунуудыг зохёодог.